

TANULMÁNYOK

Balázs Mihály¹

Javaslat Körmöczi János perének értelmezésére

Jól ismert, hogy Gál Kelemen 1931-ben megkerülhetetlenül fontos, a nagy püspök életműve iránt szélesebb körben is érdeklődést felkelteni és ébren tartani képes tanulmányt tett közzé.² A kollégium történetén már dolgozó tudós rendhagyó személyiségként méltatta Körmöczi Jánost, s részletesen szolt a közte és püspökelődje, Lázár István, valamint fia, Lázár Samu guberniumi titkár közötti polémiáról. A tanulmányból világosan kiderül, hogy fő forrása Körmöczi magát védő és igazoló irata volt, amelyet az egyház kolozsvári levéltárában tanulmányozott, s amelyből időnként szó szerinti idézeteket is bemásolt közleményébe. Természetes tehát, hogy az életművet legintenzívebben kutató Csetri Elek és Hajós József is kísérletet tett a dokumentum kézbe vételére. Kísérleteik azonban az időközben a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára nevet felvevő intézmény anyagának a mostoha sorssal is magyarázható rendezetlensége miatt sem jártak sikerrel. Kézbe vették a dokumentumot a 2013-as Körmöczi-konferencia előkészítői is, ám a sok, még szinte érintetlen szöveg mellett erre nem jutott elég figyelem, egyedül Keserű Gizella³ alább még említendő dolgozata idézett belőle egy hosszabb részletet. Azóta egyedül Kovács Sándor méltatta jelentőségének megfelelően, és közölte is néhány pontját.⁴

<https://doi.org/10.64468/KERMAGV.2025.3.01>

¹ Balázs Mihály (1948) irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem professor emeritusa. Elérhetősége: rotonde9@gmail.com.

² GÁL Kelemen, „Körmöczi János püspök a vallástalanság vádja alatt”, *Keresztény Magvető* 63., 4–5. sz. (1931): 201–213.

³ KESERŰ Gizella, „Körmöczi János és a nonadorantista hagyomány”, *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 277.

⁴ KOVÁCS Sándor, *Lapozgató Az unitáriusok rövid története* (Budapest–Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021), 142–144.

A gazdag és sokszínű életmű további szövegeinek tanulmányozása során ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy a leendő püspököt foglalkoztató teológiai és bölcséleti kérdések szinte mindegyike előjött ebben a polémiában, ezért nagyon termékenynek látszik szembesülni a fontos művek és témakörök itteni felbukkanásával. Mostani tanulmányunk tehát ebből, a függelékben teljes terjedelmében közölt szövegből (*Az ellenem sub a. b. c. d. e. f. feljegyzett vádpontokra reflexióim*)⁵ indul ki, s az itteni reflexiókat igyekszik szembesíteni az életműnek azokkal a kéziratban maradt szövegeivel, amelyekről valószínűsíthető volt, hogy a legszorosabb összefüggésben állnak a Körmöczit ért vádaskodással. Természetesen ezek közlése is indokolt lenne, de a tanulmányokban megszokott kereteket szétfeszítené. Most tehát csak a legbeszédesebbnek vélt részletek idézésére vállalkozhatunk, azt remélve, hogy a megfelelő szakemberek összefogásával majd megvalósítható lesz egy, az életmű legfontosabb szövegeit közreadó kötet megjelentetése.

Az értelmezést elősegítette az is, hogy Molnár Lehel levéltáros hatékony közreműködésével hosszú lappangás után előkerült annak a latin nyelvű reverzálisnak a szövege is, amelyet Körmöczi a *Système de la nature* magyarrá fordítását titokban másolgotó és olvasgató diákokkal íratott alá. Mivel ez a dokumentum új fényt vet a Hajós József⁶ által monografikus feldolgozásra méltatott fordító, Kiss Mihály személyére is, célszerűnek látszott, hogy ne csupán ezt közöljük, hanem egyéb, Hajós által kevés figyelemre méltatott forrás bevonásával javaslatot tegyünk a fordítás körülményeinek újragondolásra is.

A védekező irat sorrendjét követve először azzal találkozunk, hogy Lázár Samu 1812-ben egy régi és elrendezett ügyet vett elő, amikor feljelentésével az új püspökként működni kezdő Körmöczit megszólalásra készítette. A ránk maradt szövegből világosan kiderül, hogy az 1811-ben elhunyt Lázár István püspök és a kollégium rektoraként tevékenykedő majdani utód között folyamatosan feszült lehetett a viszony. Már a kortársak számára is beszédes volt, hogy míg az utóbbi az iskola súlyát bizonyosan megnövelő ötödik professzori állás megteremtésére akarta fordítani a beérkezett támogatás egy részét, a tudománynak bizonyosan kisebb szerepet tulajdonító előbbi az anyagi és infrastrukturális építkezés dolgában volt fáradtságot nem ismerő.⁷ Az eltérő koncepciók összeütközése során bi-

⁵ A kézirat BENCZÉDI Gergely, *A kolozsvári unitárius kollégium tanárai* c. összeállításában található. Lelőhely: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára.

⁶ HAJÓS József, *Kiss Mihály* (Bukarest: Állami Tudományos Könyvkiadó, 1953).

⁷ Lázár István tevékenységét tárgyyszerűen mutatja egy fontos levele közlésével is: KOVÁCS Sándor, *Unitárius egyháztörténet* (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Inté-

zonyára odamondogattak egymásnak, az egyik hatalmaskodást emlegetett, míg a másikkal minden valószínűség szerint a tudás és oskolázottság túlzónak talált magasztalása mondatta ki a vallástalanság vádját. Körmöczi irata szerint ez a forduló még megbékéléssel zárult, ám – legalábbis az ő előadása szerint – Lázár püspök erősen elmarasztaló szavakkal reagált az általa elmondottakra, és így született meg a dokumentum a. pontjában összegezett vád arról, hogy az okos embernek egyszerre két vallása is lehet. Érdekesnek, s mi több nagyon életszerűnek tűnnek azok a nagyon ártatlannak látszó szituációk, amelyekben elhangzottak a Lázárt vádjai megfogalmazására készítőik, amelyek azonban – az előadottak szerint – a felek kölcsönös egymás megkövetése után el is enyésztek. Ez formálisan bizonyára így is történhetett, s nem kétséges, hogy nem vall nagy jellemre, hogy az ifjú Lázár ezeket jóval később nyilvánvalóan anyagi és presztízsokokból a világi hatóságok elé vitte. Másfelől azonban Körmöczi védekező irata roppant érdekes módon dokumentálja azokat a belső teológiai és bölcseleti feszültségeket, amelyek jelenléte nagyon egyedivé teszi az erdélyi unitarusok közösségét.

a. Az okos ember két vallásáról

Mint forrásunkban olvasható, az egyik esetben az volt a kiindulópont, hogy vannak-e a kortársaik között olyan erős hitű emberek, akik a 17. században Lengyelországból kivándorlókhoz hasonlóan inkább elhagynák hazájukat, mintsem megtagadnák hitüket. Ismeretes, hogy ez a téma a reformáció kibontakozása óta folyamatosan jelen volt Európában, és elsősorban a kisebbségben maradt olasz és francia protestánsok között jelent meg a túlélés egyik módozataként a nikodémizmus életprogramja, amely átmeneti jelleggel legalábbis morálisan is elfogadhatónak tekintette a Jézus követésére csupán éjszaka elszegődő zsidó főember (János 3,2) életreceptjének alkalmazását. A kérdésről különösen Kálvin keményen elítélő véleménye után bontakozott ki igen heves vita.⁸ A most tárgyalt dokumentumban megszólalók közül a kanti belső tökéletesedés programját is ismerő Körmöczi hivatkozik ugyan Nikodémuszra, ám valójában ő már

zet, 2009), 138–139., 174–189. Újabb hasonló szellemű összefoglalás: Uő, *Lapozgató*, 137–140.

⁸ A nemzetközi szakirodalomba is jól bevezetnek az alábbi kötet tanulmányai: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó (Budapest: L'Harmattan Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2010) és ALMÁSI Gábor, *Reneszánsz és humanizmus* (Budapest: L'Harmattan Kossuth Klub, 2017), 143–235.

nem ebben a kontextusban nyilatkozik meg, hanem arról beszél, hogy egy okos embernek különbséget kell tennie a vallás külső formája és belső lényege, az ő megfogalmazásában „a status religiója és a szív religiója között”. Mivel Gál Kelemen nyomán visszatérően elhangzik, hogy ilyen mondataiban a vallási érzületet kizárólagossá tevő Schleiermacher hatása érhető tetten,⁹ föltétlenül hangsúlyozni kell, hogy nem erről van szó. Ezt egyébként maga Körmöczi is kizárja, hiszen itteni tömör megállapításai magyarázatában arra a prédikációjára hivatkozik, amely a peregrinációból hazatérő, matematikát és fizikát tanító tanár első megnyilatkozásaként hangzott el Kissáronon 1799-ben. Ebben a sok vallás jelenlétének konstatálása után valóban azt szögezi le, hogy ennek oka „az emberi szív természetének nem esmérete, a szív teoriájának és törvényeinek nem tudása”.¹⁰ Az emberi szív törvényei azonban nem korlátozódnak az érzelmre, hanem felölelik „a józan okosságot” is, s a továbbiakban az iratunk ezen pontjában is szereplő köntös metafora használata éppen ebben az irányban mélyíti el mondanóját. A helyzet leírása során előbb hiányolja, hogy ritkaságszámba megy az olyan ember, „ki a mezítelen vallásnak, a keresztyén erkölcsi vallásnak valóságos pontjait, és nem a pontoknak köntöseit oltalmazná”. A későbbiekből aztán kiderül, hogy ennek a keresztyén vallásnak legfeljebb „eredeti együgyű köntöse” lehetett hajdanán az, amelyet aztán sok darabra szakítottak, hogy aztán beöltöztessék a politika és a civilis filozófia köntöseibe, „amelyeket aztán folyamatosan ostromolnak és szaggatnak” a különböző felekezetekhez tartozók. Ezt a külső és a legmélyebb belső dolgok közötti különbségtételt szerette volna tehát egyetemessé tenni közösségében, s nyilvánvalóan csak nagyon leegyszerűsítő és polemikusan kihegyezett olvasat tudta ezt úgy értelmezni, hogy az okos embernek két vallással kell rendelkeznie.

Ezzel a hangoltsággal magyarázhatóan szóvá tette, ha valaki nem volt képes különbséget tenni a vallás belső lényege és a világban megmutatkozó külső formája, „köntöse” között. Erről tanúskodnak azok az *a.* pont befejező részében olvasható sorok, amelyekben Keserű Gizella minősítése szerint önkritikus tárgyúséggel – a Jézus imádandó voltát kötelező hitcikkellé kinyilvánító dési complanatióra hivatkozva – inti szerénységre Lázár püspököt, aki nagy büszkén

⁹ Legutóbb: GYENGE Zoltán, „Vallástalan volt-e Körmöczi János? Körmöczi felfogása Schleiermacher filozófiájának tükrében”, *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 413–421.

¹⁰ KÖRMÖCZI János, *Az Istenség két leányinak a vallás és a józan okosságnak kölcsönös viaskodásai és győzedelmei*, Kolozsvár, 1800, C3r. A beszéd kézirat oszlopainak és forrásairól BALÁZS Mihály, „Körmöczi a radikálisok és a kantianusok között”, *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 477–486.

azt hangoztatta, hogy az unitarizmus az egyetlen olyan vallás, amelyben semmi észellenes dolog sincs. Mivel Keserű Gizella Kovács Sándor¹¹ eredményeire is építő dolgozata árnyalt, s a kronológiai nehézségek némelyikét sem titkoló képet rajzolt fel arról, hogy miképpen épült és gazdagodott Körmöczi egyháztörténeti tájékozódása a peregrinációja kezdetétől élete alkonyáig, ezt most nem részletezem. A kulcsmozzanatokat csupán tételszerűen megemlítve nagyon valószínűnek látszik, hogy a Kantnak és követőinek szentelt kezdeti tájékozódás fokozatosan egészült ki az antitrinitarizmus egyetemes történetére vonatkozó stúdiu-mokkal, Heinrich Eberhard Gottlob Paulus, Karl David Ilgen és Ludwig Thimotheus Spittler előadásai hallgatásával és műveik olvasásával. Bizonyosnak tekinthető viszont, hogy az erdélyi antitrinitarizmusnak egyedi jelleget adó nonadorantizmus kérdéskörére az ezt a hagyományt felkaroló angliai unitáriusokra Theophilus Lindsey és Edward Everson művei nyomán figyelt fel, akiknek szövegeit az általa alaposan tanulmányozott Jacob Gottlieb Planck nagy német vallástörténete bőségesen kivonatolta. Ezek a Dávid Ferenc és Fausto Sozzini között lezajlott nagy krisztológiai vitát alapos dokumentációra támaszkodva ismertették, és nem csináltak titkot abból, hogy az erdélyi unitárius érvelését tartották a rációval összhangban lévőnek, álláspontjukat pedig olyan nagy hatású egyháztörténészek és bölcselek, mint Gottfried Arnold, Johann Lorenz von Mosheim és Pierre Bayle is alátámasztották.¹² Kronológiai bizonytalanságot nem is Körmöczi külföldi töltekezésének időpontja okoz, hanem az, hogy a hazatérte után készült egyháztörténeti feljegyzései és egy nagyon fontos kéziratos munkája (*Christologia Veteris Testamenti*)¹³ datálatlanok, s ezért nem tudjuk egészen pontosan, hogy milyen hazai szövegek ismeretében fogalmazta meg ezt a közösségét is önkritikára biztató nyilatkozatát. De talán fölösleges is ez az aggályoskodás, hiszen kevésbé valószínű, hogy az Erdélyben tevékenykedő nagy 16. századi külföldiek (Jacobus Palaeologus, Christian Francken) műveinek ismeretéről vagy a Dávid Ferenc utáni, magyar nyelvű szövegeket ránk hagyó nonadorantisták (Bo-

¹¹ Kovács Sándor, *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011), 24–27., 269.

¹² Dávid Ferenc szellemi hagyatékának jelenlétéről a 17–18. századi Európában lásd Balázs Mihály anyaggyűjtését: *Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. T. XXVI. (Ungarländische Antitrinitarier IV. Dávid Ferenc)* Ed. by Mihály BALÁZS (Baden-Baden, 2008), (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCXXII.)

¹³ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, I–II, copile by Elemér LAKÓ (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1997). MsU 781/D.

gáti Fazakas Miklós, Karádi Pál) műveinek tanulmányozásáról tanúskodó megjegyzései mindegyikét az életmű késői időszakára kellene datálnunk.¹⁴

Éppen azért bátran tekinthetjük korszakos jelentőségűnek az eddig elmondottakat. Hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy Körmöczi olyan időszakban emlékezteti püspökét a Désen történetekre, amikor közösségében a teljes nonadorantista tradíciót vagy elhallgatták, vagy egyenesen ünnepezték annak kiiktatását. Ebben a szellemben készült el a Kénosi–Uzoni-féle, s majd a Kozmák tollán tovább írt nagy egyháztörténet is,¹⁵ amely nem habozik Dávid Ferenc tevékenységének utolsó időszakát tévútnak minősíteni, s ez a nonadorantista radikalizmustól mentes krisztológiai alapvetés olvasható Szentábrahámi Lombard Mihály 1785-ben megjelent nagy dogmatikai összefoglalásában is, és akkor még nem is beszéltünk a Dávid Ferencet, továbbá megrontóit és követőit indulatosan elutasító alkalmi 17–18. századi megnyilvánulásokról.¹⁶ A kényszerítő körülmények meglétét persze kár lenne tagadni, de még nagyobb hiba lenne elhallgatni, hogy Körmöczi időrendben is élén áll annak az átrendeződésnek, amelynek során közössége a 19. században napirendre tűzte a valóban racionálisabb, Dés előtt meghatározó jelentőségű, de a hivatalosság által föld alá szorítottan még

¹⁴ A felsoroltakról alapvető bibliográfiát is adva: BALÁZS Mihály, „Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században”, in *Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéhez*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 8. (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016), 97–125. A század első évtizedeinek fejleményeiről új dokumentumok sorát adó áttekintés: MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...” *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7. (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015).

¹⁵ Lásd erről a magyar fordítás első kötete előszavában általunk kiemelt részleteket: Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története I. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1*. Fordította: MÁRKOS Albert. A bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette: BALÁZS Mihály. Sajtó alá rendezte: HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005), 297–324.

¹⁶ Lásd ezekről Kovács Sándor dolgozatait: KOVÁCS Sándor, „Dávid Ferenc az emlékezés és a felejtés határán”, in *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, szerk. SZÁRAZ Orsolya, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 156–167. Uő, „Dávid Ferenc és a kerek kő. Mítosz vagy valóság”, in *A recepta religiók évszázadai*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019), 53–62.

Dés után sokáig kitartani tudó nonadorantista hagyomány felelevenítését, amelynek komoly szerepe lett a modern unitárius dogmatika kialakításában.

b. A vita felelevenítéséről

A feljegyzés *b.* pontjával érdemben nem foglalkozhatunk, hiszen aligha dönthetjük el, hogy mi hangzott el pontosan 1812. augusztus 8-án vagy egy másik időpontban. Körmöczi elismeri ugyan, hogy ő hozta elő valamilyen módon a fiú előtt az apjával az *a.* pont témájában lezajlott vitát. Nem világos azonban, hogy Lázár püspök újbóli elmarasztalásának céljából történt-e ez, mint a fiú állítja, vagy éppen a békeség megteremtése volt a szándék. Ez az utórezgés viszont arról bizonyosan tanúskodik, hogy mindkét fél emlékezetében mély nyomot hagytak az *a.* pontból kihüvelyezhető események.

c. A Holbach-fordításról

Alaposabb vizsgálatot igényelnek viszont a *c.* pontban foglaltak. Az ellentétes állításoknak itt nagy tétje van, hiszen míg Lázár Samu azt állítja, hogy Körmöczi szétosztogatta tanítványai között az ateisták franciából magyarra fordított breviáriumának apja által később lefoglalt példányait, addig a vádlott azt igyekszik dokumentummal is igazolni, hogy éppen ellenkezőleg: szigorú, de emberséges fellépéssel ő vonta felelősségre a diákokat. Az állítások súlyának felméréséhez fontos látnunk, hogy itt valóban a francia felvilágosodás egyik legmerészebb művéről van szó, amely ugyan a francia akadémia akkorra már elhunyt titkárnak (Mirabeau) álneve alatt jelent meg, de a *Système de la Nature* című mű valójában Holbach materialista szellemű szövegét tartalmazza, amelyet a magyar felvilágosodás hívei közül sokan olvastak, de Erdélyen kívül magyarra csak néhány részletét fordították le.¹⁷ Az első részlet Bessenyei György *Holmijában*¹⁸ látta meg a napvilágot 1779-ben. Ez azt az igen híres, a szakirodalom szerint többek által Diderot-nak tulajdonított szövegrészt tartalmazta, amelyet az ateista ember imájaként emlegetnek. A szöveg ugyanis azt jeleníti meg, hogy miképpen beszélne Istenhez az a nem hívő ember, aki feltámadna, és feltámadása után szembe-sülnie kellene a Mindenhatóval. Az imának álcázott monológ beszélője egyfelől

¹⁷ DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 390–395.

¹⁸ „Bessenyei György összes művei”, in BÍRÓ Ferenc, kiad., *A holmi* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 67–68., 119–121.

az Isten rejtőzködő voltára hivatkozna, másfelől viszont öntudatosan azt állítaná, hogy tévedése ellenére erényes élete így is feljogosítja az üdvözülésre. A másik fordításrészlet a mű utolsó fejezete, amelyet Csokonai *A természeti morál* címen magyaráított.¹⁹ A magyar költőnél az eredeti retorikai változatosságát is visszaadva, hol maga az értekező beszél, hol a természet szólal meg, másfelől hol az egyszerű halandókhöz, hol a gyermeklétre kárhoztatottakhoz fordulva, vagy éppen a természetet is hatékony fellépésre biztatva int a józan okosság javasolta természeti morál, az egyetlen értelmes vallás követésére. Csokonai szövege képes az üzenet sokrétűségét is szemléletesen közvetíteni, hiszen az erényes élet egyfelől az emberben belső nyugalmat keltő önértékként működik, ahol a jutalom legfeljebb az lesz, hogy halhatatlanként él tovább az emberi elmékben, másfelől viszont azt is részletezi, hogy az e tekintetben szinte istenként funkcionáló természet hogyan képes jutalmazni és büntetni.²⁰ Több tanulmány foglalkozott azzal is, hogy miképpen van jelen ez a radikális mű Martinovics Ignác életművében. Mátrai László egy, a szakirodalom szerint máig érvényes elemzésben mutatta ki, hogy az 1788-ban megjelent *Filozófiai emlékiratok* „híven, de nem szolgálai módon követi” Holbach említett művének alap gondolatait.²¹

A kérdés körülménye tehát megköveteli annak számbavételét is, hogy mit alapított meg a felvilágosodás radikális fejleményeivel foglalkozó szakirodalom a magyarországi eseményekkel összefüggően vagy attól függetlenül zajló erdélyi recepcióról. A dokumentumok hiánya, illetőleg a kutatói elfogultságok és előítéletek miatt ellentmondásokkal és megoldatlanságokkal is szembesülünk, de rögzíthetők szempontunkból biztosnak látszó pontok is.

Így biztosnak tekinthető, hogy 1796 őszével kezdődően 1797-ben a kolozsvári unitárius kollégium diákjai között eleven érdeklődés mutatkozott a franciaországi események és az ott napirendre került eszmék iránt. Ennek legfontosabb dokumentuma egy hajdan egy egységet képező, de később, talán 1815 táján két részre bontott kéziratos kolligátum, amelyet ma MsU 336/A–D és MsU 1655/1–30 jelzet alatt tart számon a gyűjtemény. A hajdani egységet képező kolligátum eleje lehetett a most másodikként említett egység, amely Kozma Gergely máso-

¹⁹ BORBÉLY Szilárd, DEBRECENI Attila, OROSZ Beáta, sajtó alá rendezte, *Csokonai Vitéz Mihály művei. Tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 7–16., 126–130.

²⁰ Erről a szakirodalomban legárnyaltabb értekezés: DEBRECENI Attila, *Csokonai az újrakezdés költője. A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben* (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1993), 177–182. (Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium, 1.)

²¹ MÁTRAI László, „Martinovics és d’Holbach”, in „*Sorsotok előre nézzétek*”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla és SZIKLAY László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 289–306.

latában 30 rövid terjedelmű szöveget tartalmaz, közöttük valóban francia szerzőktől valókat (Rousseau-szövegrészlet MsU 1655/20., a francia nemzetgyűlésben elmondott beszédek, MsU 1655/19.) vagy az ottani eseményekre reagálókat (Batsányi János híres verse a franciaországi változásokra, *A fejedelem és a nép* című értekezés, *Erdély 1797-béli környülállására* írott vers MsU 1655/3). Ugyanez elmondható az MsU 336-os első három egységéről is, míg a negyedik Martynovics Ignác híres jakobinus kátéjának magyar fordítása. Az utóbbiról Jancsó Elemér²² már régen kimutatta, hogy a fordítás nem azonos a Magyarországon terjesztettek egyikével sem, és a nyelvjárása is erdélyi szerzőre vall. Lakó Elemérnek a katalógusban olvasható megállapítása szerint ez a kolligátum Gedő József (1778–1855) kezével írott szövegeket tartalmaz, míg a másikat Kozma Gergely (1774–1849) másolta. Fontos tudni ugyanakkor, hogy mindkettőben vannak olyan későbbi megjegyzések, amelyek még a kódex egységes léte idején születtek.

Két jeles, az unitárius közvélekedésben mai napig nagy tisztelettel övezett személyről van tehát szó, akiknek életrajzát ezen a fórumon talán fölösleges is lenne részletezni. Csupán azt jegyezzük tehát meg, hogy a magát csak *Gedő polgárként* megszólítani engedő férfiúról beszélünk, aki 1791-ben kezdte tanulmányait az unitárius kollégiumban, ahol 1793-tól Kozma Gergely felfogadott magántanárként is foglalkozott vele. Később a katolikus kolozsvári királyi líceumban jogot is tanult, de 1800-ban apja korai halála miatt átvette a birtokok irányítását, és megszakította tanulmányait. Aktív irodalmi szervező munkája később kapcsolatba hozta őt Kazinczyval és Döbrentei Gáborral. Az utókor megkülönböztetett tiszteletét közismerten azzal is kivívta, hogy tekintélyes könyv- és kéziratanyagot tartalmazó könyvtárát az unitárius egyházra hagyta.²³ Fontos megjegyeznünk, hogy ebben szerepelt *A természeti rendszer igaz értelme* kötet, vagyis a *Système de la Nature* Kiss Mihály által készített fordításának két kéz által készített másolata is, amelynek második része Hajós József megállapítása szerint bizonyosan 1824 után keletkezett. Hajós szerint Gedő és Kiss Mihály olyan közel élt

²² JANCÓSÓ Elemér, *Erdélyi jakobinusok* (Kolozsvár: Társadalomtudományi Intézet, 1947), 86. Lásd még BORBÁTH Károly, „A jakobinus káté kolozsvári másolójáról”, *Korunk* 22., 2. sz. (1963): 259–261. *Történelmi szemle* 86., 2. sz. (1968): 388–422.

²³ BUZOGÁNY Áron, „Homoród-Szent-Mártoni Gedő József életrajza”, *Keresztény Magvető* 6., 1. sz. (1868): 81–92. LABÁDI Gergely, „Gedő József és az irodalom. Kiegészítések az életrajzhoz”, *Keresztény Magvető* 108., 2–3. sz. (2002): 227–236. Uő, „Gedő József kézírataiból”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117., 3. sz. (2019): 311–332. SZABÓ Miklós, „Gedő József magánkönyvtára”, in *Művelődés és gazdálkodás az újkori Erdélyben* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003), 109–116.

egymáshoz az 1816–1837 közötti időszakban Alsószentmihályfalván, illetőleg Szentmihályfalván, hogy bizonyosan kapcsolat is volt közöttük, hiszen világnézetük és politikai meggyőződésük is közös volt. Ez persze évtizedeken át tartó állandóságot feltételezne, ami, mint látni fogjuk, egyáltalán nem bizonyos.²⁴

A másik személyiség Kozma Gergely, az unitáriusok híres egyháztörténetének 18. századi részét megíró Kozma Mihály fia volt, aki az 1790-es években tanult az unitárius kollégiumban. 1797 végén hagyta el Kolozsvárt és kezdte meg lelkészi szolgálatát Szentgericén. Irodalmi ambíciókat is tápláló, ugyanakkor igen művelt, sok nyelven (görög, latin, francia, német) olvasó lelkészként élte le élete nagy részét vidéken, Szentgericén. Most itt nem tárgyalható nyomtatásban is megjelent szépirodalmi műveinek zöme fordítás, de drámafordításai egy részét elő is adták. Szerepet vállalt az erdélyi irodalmi élet szervezésében. Kapcsolatban volt Kazinczyval, de Csokonai is tudott róla.²⁵

Nagyon ambiciózus emberek munkája tehát az imént leírt kolligátum, követőikről azonban nem tudunk, és így túlzásnak tűnik polgári demokratikus eszmények szolgálatában álló, sokakat megmozgató, kiterjedt jakobinus szervezkedési kísérletről beszélni. Trócsányi Zsolt²⁶ erre nagyon meggyőzően figyelmeztetett, ám Szabó Miklós²⁷ kitartott az ilyen elképzelés mellett, jóllehet éppen ő közölte a fenti franciás kéziratokból azokat a részleteket, amelyek arról tanúszkodnak, hogy később már szükségesnek tartották, hogy önkritikus nyilatkozatot illesszenek a szövegek mellé. Így Kozma később a káté végén a következőt nyilatkozta: „... 1796-ban irtam tanuló koromban NB. jobb lett volna e helyett a dogmatikai theológiának compendiumát írnom le, s most hasznát venném, vagy a szép görög nyelvet tanulnom, de akkor nevetséget űztem káromra, akkor azt véltem, hogy nincs érdemesebb dolog, mint lázadó írásokat olvasni, s pár dogmákat bévenni. O delicia juventutis, mea culpa, mea maxima culpa.”²⁸ Árnyaltabb, de azért ezzel rokonítható megnyilatkozások maradtak ránk Gedő Józseftől. Az

²⁴ HAJÓS József, szerk., *Kiss Mihály* (Kolozsvár: Művelt Nép Könyvkiadó, é. n.).

²⁵ KOZMA Ferenc, „Kozma Gergely (1774–1849). Életrajz, irodalmi, történeti adalékokkal”, *Keresztény Magvető* 11., 1. sz. (1876): 15–61. Megjelent önálló kiadványként is a *Keresztény Magvető* Füzetei sorozatban.

²⁶ TRÓCSÁNYI Zsolt, „Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez”, *Történelmi Szemle* 8., 1. sz. (1965): 1–13.

²⁷ SZABÓ Miklós, *Művelődés és gazdálkodás a korai újkorban* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003), 89–116. Több, a témában megjelent magyar és korábban emellett románul is közölt tanulmányának újraközlése. SZABÓ, *i. m.*, 94.

²⁸ Idézi SZABÓ Miklós, „Kétszáz éves az erdélyi jakobinus szervezkedési kísérlet”, in Uő, *Művelődés és gazdálkodás*, 94.

egyik datálatlan, de nem sokkal későbbinek látszóban azt olvassuk, hogy „1796-ban írtam pro raritate.”²⁹ Egy jóval későbbi, 1835. december 1-jén fiának írottban higgadt tárgyszerűséggel emlékezik ifjú korára: „A theologia nem fért a nyakamba, szerettem abból, s professzorából csúfot úzni – mire találmányos elmém nem kevésé segített, s barátaim tapsai megerősítettek – ellenben respUBLICAI, vagyis jobban jakubinusi ideákat beszédjeim, s daljaim által kíméletlenül terjesztgetni legszentebb hivattatásomnak tartottam.”³⁰ Az események után nem sokkal azonban a radikális múlt kitörlésének Kozma Gergelyéhez hasonló igyekezetét dokumentálhatjuk. 1804. október 4-én ugyanis a következő levelet írja a korábbi mássik lázadónak, Kozma Gergelynek: „Megvallom barátom, volt olyan idő, melyben tüzes indulatomtól elragadtatva, s az irreligiosításban kedvem telve elragadtatással a szívemben olvastam azon nyomorult tudományokat, melyek az isten létét, a lélek halhatatlanságát, a religiónak ezen főoszlopait, s a józan ember belső nyugalmának ezen szerzőit el akarták tépni. Hála a mennyei szent gondviselésnek, mennyire kitértem ezen elcsábítatásomból!... Te értesz engem, mert Reimart olvasod, s fordítod. Olvass Kantot is, s jobban fogsz érteni.”³¹

Ha igaza lenne a roppant tájékozott Gál Kelemennek,³² nem beszélhetnénk együttes mozgásról, hiszen ő arra gondolt, s ebben követte őt újabban Gyenge Zoltán³³ is, hogy az idézet befejező részében Hermann Samuel Reimarus (1694–1708) híres művéről van szó, vagyis azokról a radikális értekezésekről, amelyek a szerző életében csak nagyon szűk közegekben voltak ismertek, s amelyeket Lessing 1774–1777 között *Fragmente eines Ungenannten* címmel tett közzé. Hogy Gál Kelemen biztosan erre gondolt, azt tanulmánya későbbi sorai igazolják, hiszen azt olvassuk, hogy „a wolfenbütteli névtelennek ez írása a legélesebb támadásokat tartalmazta a kereszténység ellen, s bírálta az ész száműzését a templomi szószékről, tagadta a kinyilatkoztatást, a Jézus feltámadásáról szóló elbeszélés valóságát, s mi tőrés-tagadás, nagyon tiszteletlen hangon beszélt Jézusról, tanítványairól és céljairól.”³⁴ Ráadásul néhány bekezdéssel később az erdélyi unitáriusok teljesítményét méltatva elismeréssel regisztrálja, hogy „Kozma Gergely

²⁹ KOZMA Ferenc, „Kozma Gergely (1774–1849)”, 56.

³⁰ LABÁDI Gergely, „Gedő József kézirataiból”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117., 3. sz. (2019), 312, illetve KOZMA Ferenc, „Kozma Gergely (1774–1849)”, 44.

³¹ KOZMA Ferenc, „Kozma Gergely (1774–1849)”, 58.

³² GÁL Kelemen, „A felvilágosodásról”, *Keresztény Magvető* 67., 4–5. sz. (1935): 175–191.

³³ GYENGE Zoltán, „Vallástalan volt-e Körmöczi János? Körmöczi felfogása Schleiermacher filozófiájának tükrében”, *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 413–421.

³⁴ GÁL Kelemen, „A felvilágosodásról”, 189.

Reimarus természeti vallását fordítja”. Ez tehát azt jelentené, hogy Kozma fordítója lett volna annak az értekezésnek, amely az előítéletek és a félelem kikapcsolásával a józan észnek minden korábnál nagyobb szerepet kívánt juttatni a valáshoz való közelítésben. Ez magában foglalta az ótestamentumi történetek hitelességének megkérdőjelezését, a kinyilatkoztatás szükségességének újszerű, ismeretelméleti alapon történő kiiktatását, valamint Jézus céljának, tanítványai történetének, az evangéliumok üzenetének a feltámadást is negligáló felfogását.³⁵ Gál megjegyzésének is szerepe lehetett abban, hogy többen is keresték ezt a fordítást, hiszen egészen konkrét információk maradtak fenn arról, hogy Kozma Gergely 1804–1808 között fő foglalatosságának ezt a fordítói munkát tekintette, és 1808-ra bizonyosan el is készült vele, mert ekkor már a példányszámról tárgyalt Landererrel, aki a cenzúra igenlésére várt, amely feltehetően nem érkezett meg.³⁶ Másfelől a szerző arról ír egyik levelében, hogy három másolatot is készített, mivel mintegy be akarta gyűjteni tanácsadói elvárásait a helyesírást illetően. Tanácsadóiban nem volt hiány, s ebben élen járt Gedő, aki nem csupán a sietségtől óvta, hanem azt is elmondta, hogy kivel kell tárgyalnia nyelvi és bölcséleti kérdésekről, és maga a fordító is igyekezett beszerezni német és magyar kiegészítő olvasmányokat. Gedő hosszú listát is összeállított azokból a magyar nyelvű, a természet történetét is taglaló írásokból, amelyek állandó forgatása, a megfelelő magyar szakkifejezések megtalálása nélkül a fordítást szerinte nem lehet sikerre vinni. Nagyon hálásak lehetünk neki ezért, hiszen ebből egyértelműen megállapítható, hogy Kozma *nem* a hírhedt fragmentumokon dolgozott, hanem Reimarusnak egy 1754-ben megjelent *Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion* című ifjúkori írásán. Természetesen ezzel a művel is foglalkozott a német kutatás, helyét azonban nem a merészen radikális írások között jelölte ki, hanem a nagyon gazdag és színes, retorikai-poétikai szempontból is figyelemre méltó műveket életre keltő fizikoteológiai törekvések irodalmában.

Mivel ennek az irányzatnak kora újkori kialakulásáról és hazai megjelenéséről nem régen egy alapos monográfia látott napvilágot,³⁷ ezt nem részletezem. Csupán annyit jegyzek meg, hogy az így létrejött művek legfőbb célja az volt,

³⁵ Magyar nyelven hozzáférhető ismertetésük: UTASI Krisztina, *Ész és kinyilatkoztatás között. A Lessing–Goeze-vita esztétikatörténeti jelentőségéről* (Budapest: L'Harmattan, 2009), 63–82.

³⁶ Mindezt és a korábbiakat is részletesen dokumentálja Kozma Ferenc fent említett dolgozata.

³⁷ IMRE Mihály, *A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai* (Budapest: Reciti, 2024), (Irodalomtörténeti füzetek 189.)

hogya a Biblia, a *theologia revelata* mellett a természet könyve (*theologia naturalis*) alapján igazolják a gondviselő Isten folyamatos jelenlétét a világegyetemben. Reimar hatalmas terjedelmű műve ennek a kiadványtípusnak enciklopédikus igényvel fellépő, s ugyanakkor erősen polemikus hangoltságú változatát képviselte. Ez utóbbi különösen erősen van jelen a könyv célját körvonalazó előszóban, valamint halála után a fia által gondozott későbbi kiadásokba fölvetett előzetes megjegyzésben (*Vorbericht des Herausgebers*). A bevezető egyetemes bajként írja le a minden vallás és erény kiteljesedését jelentő bölcs megismerés hiányát. Mindez azért következett be, mert a vallás tanait a hit tartományába sorolták, márpedig a pusztá hitre alapozott vallás összeomlik a tudás védőbástyája nélkül. Ennek következtében a vallás sikamlós történetek, babonák, az embert Istentől elijesztő rémségek tárháza lesz, s mindez az emberek többségében tanácstalanságot, belső nyugtalanságot okoz. Másfelől sokan minden áron feltűnni akarván viccelődnek ezeken, megint mások mesterséges okoskodásokkal és bölcselkedésekkel vigasztalják magukat. Az egy-egy nagy világbölcsesség alapján készült száraz metafizikai bizonygatások is csak azt eredményezik, hogy az emberek belebonyolódnak tépelődő gondolataik szövevényébe. Ez kényszeríti arra, hogy írásban is megfogalmazza azokat az alapelveket, amelyekben megnyugvást talált valahányszor a vallás alapigazságait kereste. Főleg francia nyelven ugyanis tömegével jelennek meg olyan művek, amelyek nem csupán a kereszténységet, hanem a természetben is megnyilatkozó isteni jelenlétet is tagadják. A természetes vallásnak a kereszténységbe beépült igazságai, Isten léte, a teremtés, a gondviselés, a lélek halhatatlansága is a végletes szabadgondolkodás áldozatai lettek. Mi lehetne ugyanakkor emberibb és a kereszténység számára előnyösebb, mint az, hogy Istennek minden emberhez eljuttatott adományát, a józan ész alkotója megismerésére fordítja, akinek jelenléte a megfelelő felkészültséggel vizsgálódó számára az univerzum teljességében megragadható.

Egyszerűbben fogalmaz, de ugyanezt mondja az a *Vorbericht*, amely tehát csak a szerző halála utáni kiadásokban olvasható, és amelyben a szerző fia jelöli ki a középutat a rajongó képzelődések (*schwärmerische Einbildungen*) és az ész olyan használata között, amely mindent kétségbe von, és az alapigazságokat sem fogadja el. Ennek dokumentumaként idézi David Hume természetes vallásról írott művének azokat a helyeit, amelyekből szerinte az derül ki, hogy az alapigazságokat csak agyafúrt okoskodásokkal lehet kétségbe vonni. Elrettentő példaként La Mettrie-t említi, akiről szellemes frivolsággal azt is elmondja, hogy bizonyosan azért ment ki az emberiség szerencséjére a divatból, mert annak idején nem tiltották be. A 650 oldalas műben ezt követően tíz értekezés is olvasható az emberek és az állatok eredetével foglalkozóval kezdődően az Istenről, a világban

való jelenlétéről, a gondviselésről. Ezt követik a lélek halhatatlanságát, illetve a vallás nélkülözhetetlen voltát kifejtők (*X. Von der Seelen Unsterblichkeit und den Vorteilen der Religion*). Kifejezetten polemikus hangvételű, de nagy tudományos apparátussal elkészült értekezések ezek, roppant eruditus dokumentumai egy középutas álláspontból lefolytatott kétfrontos küzdelemnek.

Mivel Imre Mihály monográfiája azt is dokumentálja, hogy a műből még ma is vannak példányok több református gyűjteményben, bizonyosra vehetjük, hogy nem kevés magyarországi és erdélyi olvasója lehetett. Számunkra azonban a kiemelkedően fontos monográfia Sófalvi Józseffel (1745–1794) foglalkozó fejezete a leginkább elgondolkodtató. Ez jól megválasztott idézetekkel nem csupán azt demonstrálja, hogy az 1783-tól Kolozsvárott a református kollégiumban tanító teológiai tanár, Johann Georg Sulzer szövegei alapján készült fordítása (*A természet szépségéről való beszélgetések – 1778*) a fizikoteológiai irodalom talán legszebb, s egyben a legkevésbé didaktikus hazai kiadványa, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy ő tervbe vette Reimarus imént tárgyalt művének lefordítását is. Ezt a helyet talán érdemes nekünk is idéznünk: „A természeti vallásnak főebb ágazatai, melyeket elmélkedésekbe foglalva előadott S. Reimarus... Az mellynek rövid summáját egy két szóval ide leírni talán nem lészen az olvasónak unalmára, amíg kedves nemzetemet az egész drága munkának született nyelvünkön való olvasásával gyönyörködtetni szerencsém lehetne.”³⁸

Ennek a fordításnak az elkészültéről nincsenek adataink, s így talán azt sem zárhatjuk ki, hogy a nyitott szemléletű református teológiai tanár tervét egy unitárius fiatalember valósította meg, s lehetséges, hogy a felekezetek közötti együttműködés egy szép dokumentumától fosztott meg bennünket Kozma kéziratának fentebb ecsetelt elkallódása. Mostani gondolatmenetünkben a legfontosabb per sze az, hogy a Gedő tanácsait is kikérő, vele folytonosan konzultáló Kozma Gergely 1804 tájától szépirodalmi vállalásai mellett bölcselekként Reimarus fiataalkori művének magyarításával is igyekezett feledtetni saját korábbi radikalizmusát. Ez a páros tehát semmiképpen sem lehetett az éppen ebben az időszakban kibontakozó radikális filozofálás ihletője, s ez erős érv az ilyen tendenciák folytonosságát valló elképzelések ellenében. Az pedig végképp nagy nehézségekbe ütközik, hogy Körmöczi Jánost tekintsük az ilyen tendenciákat összekötő személyiségnek.

A radikális nézetek folytonosságát hangsúlyozók tehát figyelmen kívül hagyják, hogy Körmöczinek nem társadalmi-politikai, hanem bölcseleti-teoló-

³⁸ Johann Georg SULZER, *A természet munkáiból vétetett erkölcsi elmélkedések* (Kolozsvár: a Református Kollégium betűivel, 1776), 22. (Magyarra fordította Sófalvi József.) Idézi IMRE Mihály, *A fizikoteologizmus*, 161.

giai programja volt, s a hazaérkezése után hamar a legkedvesebbé váló tanár így lett tévesen a jakobinus káté olvasója, aki tehát politikailag merész kéziratait is diákjai rendelkezésére bocsátotta. A legmesszebbre e tekintetben Hajós József ment,³⁹ ami részben talán magyarázható az 1953-as keményen diktáló korszakkal, de nem mentes ettől Szabó Miklós sem, aki elfeledkezik arról is, hogy a jakobinus hangoltságú fiatalok saját nyilatkozataik szerint is már 1796-ban intenzíven foglalkoztak az ilyen szövegekkel, jóllehet közleménye másik helyén helyesen írja le: Körmöczi 1797 késő őszén érkezett vissza peregrinációjáról. A fentiek kivül azt a gyakorlati mozzanatot sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Körmöczi levelezésének tanúsága szerint rendkívül intenzíven foglalkoztatták a tanári munka megkezdésének teendői, s ez a felkészülésnek nyilvánvalóan a matematika és fizika színvonalas oktatásának megszervezésére koncentrált.

Ebben az összefüggésben is roppant fontos, hogy nem csupán Körmöczi védekező iratát tarthatjuk kezünkben, hanem annak a datált reverzálisnak a másolatát is, amelyet aláíratott a Holbach-magyarításról másolatot készítő tógás diákokkal. Furcsa módon a legnagyobb gazdagodást nem is e dokumentum tartalma jelenti, hiszen e tekintetben szinte csak konstatálnunk kell, hogy a püspök 1812-es védekező irata igazat mond. Pontosabban egészen bizonyosan igazat mond arról, ami 1804–1805 táján történt: Körmöczi rektor tehát a reverzális által is megerősített módon észrevette, hogy a tógás diákok egy csoportja másolattal rendelkezik a *Système de la nature* magyar fordításáról, elkobozta az előkerített kéziratokat, majd felelősségre vonta tulajdonosaikat. Elfogadta ugyanakkor azt a védekezést, hogy az újdonság iránti vágy vezette őket, majd úgy döntött, hogy kérésüknek eleget téve másfél esztendeig titokban tartja a történeteket. Összhangban van mindez azzal a forrással is, amelyet Csetri Elek még kézbe vehetett. Ő ugyanis még tanulmányozhatta a fordításnak azt a kötetét is, amelyet Körmöczi minden valószínűség szerint az elkobzás után magánál tartott, s amelynek elején Csetri szerint a következő volt olvasható: *Corpus delicti de Anno 1805. 15-a Junii. Vide super reversales togarum. Sigillis et subscriptionis suis munitas*. A feljegyzés megerősíti tehát az időpontot és a körülményeket, ám másfelől nagyon sajnálatos veszteség, hogy eltűntek a szemünk előtt a kéziratban olvasható esetleges további megjegyzések.

Vannak viszont további forrásaink, amelyeket a híressé vált történet eddigi értelmezői nem vettek figyelembe. Az egyik a Lakó Elemér katalógusában egészen szokatlan szűkszavúsággal *Jegyzetek* címmel számontartott Körmöczi kézirat, amelyről azonban a 2013-as konferencia előkészületei során részletes leírás

³⁹ HAJÓS, *Kiss Mihály*, 5–6., 14–15.

készült, sőt a benne található szövegek egy részének átiratát megkapták a konferencia résztvevői, s többen hasznosították is dolgozatukban. Ebben Kant és kantiánus szövegek társaságában cím nélkül szerepel egy magyar és latin nyelvű, de német szavakat tartalmazó fordításrészlet, a *Système de la nature* előszavának, illetve első fejezetének magyarítása. A terjedelmes Kant, Ludwig Heinrich Jakob, Christian Flügge fordításokat is tartalmazó kötetet még minden valószínűség szerint Németországban nyitotta meg, de bizonyíthatóan később, hazatérte után is kerültek bele szövegek.⁴⁰

Nem kizárt ugyanakkor, hogy bár peregrinációja során ugyan megismerte a *Système de la nature* kötetét, s alább még tárgyalandó részeleteket le is fordított belőle, tartós használatú beszerzésére viszont később került sor. Több jel mutat ugyanis arra, hogy egyes a peregrinációja során megismert merész szöveget, nem közvetlenül hazatérésekor, hanem később, biztonságosabbnak tartott módon szerzett be. Ez egyértelműen kiderül a közte és Augusztinovics Pál, az unitárius egyház bécsi ágense közötti levélváltásból, amelynek néhány fontos darabjáról Csetri Elek egy majdani publikálás reményében átiratokat készített. Ezt az anyagot felhasználta Erdődi Alexandra disszertációja, illetőleg annak tanulmányként is megjelent részlete. Itt olvashatunk arról, hogy bizonyos könyveket Bécsben hagyott, egy 1801. január 16-én Bécsben keltezett levélben pedig Augusztinovics megírja, hogy a barátja által kért könyvekből mit sikerült beszereznie és elküldenie. Beszerzéseiről számot adva többnyire csupán a szerzőt, vagy a mű rövidített címét adja meg, s a felsoroltak között több olyan merész kiadvány is szerepel, amellyel intenzíven foglalkozott a későbbiekben. Ilyen módon szerepel a felsorolásban Mirabeau is. Bár Erdődi Alexandra nem zárta ki, hogy arról a Honoré-Gabriel Riqueti de Mirabeau-ról van szó, aki részt vett az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatának* megfogalmazásában, a disszertáció opponensei, s minden megkérdézett további szakértő úgy vélekedett, hogy ez kevésbé valószínű, hiszen, mint mondtuk, Franciaországtól távol Mirabeau-ként kizárólag Holbach híres művét emlegették a kortársak. Bizonyosra vehetjük tehát, hogy a peregrinációja során megismert, s legalább részben már fel is dolgozott hírhedett mű egy példányával 1801 tájától már Kolozsvárott is rendelkezett, s ez elfogadhatóvá tenné Csetri Eleknek azt az állítását, hogy a mű magyar fordítását elkészítő Kiss Mihály tőle kapta meg a nyomtatványt.

A választ erre a kérdésre bizonyosan megkönnyíti majd, ha ebből a szempontból is alapos vizsgálat alá vesszük Kiss Mihály fordításának ránk maradt pél-

⁴⁰ MsU 1282. Leírása, BALÁZS Mihály, *Körmöczi a radikálisok és kantiánusok között*, 470–473.

dányait. Ez ebben a dolgozatban nem történhet meg, azt azonban már Hajós kiadványa alapján is meg tudtuk állapítani, hogy Kiss Mihály szövege egyáltalán nem kötődik Körmöczi ránk maradt fordítástöredékéhez, vagyis a tanár bizonyosan nem az általa megkezdett munka folytatására biztatta tanítványát. Kiss Mihály egészében is kivonatosnak látszó kézírata élén egy pár soros *Elöljáró beszéd* olvasható, amelynek egyes mondatai a francia változat bizonyos bekezdéseit látszanak összegezni, s ugyanez mondható el a vállalkozás egészéről, így az első fejezetről is, ameddig Körmöczi is eljutott, így az összehasonlítás elvégezhető volt.

Mivel ennek részletezését célszerű lesz egy olyan kiadványra hagyni, amely párhuzamosan közölné a két magyarító szövegét, csupán néhány a mostani gondolatmenetben is nélkülözhetetlen mozzanatot említünk meg. Először is azt, hogy Körmöczi a mű német fordítását használta, nagy valószínűséggel az 1784-ben megjelent első kiadást. A szövegek szoros összeolvasása is ezt igazolta, de ez enélkül is szembeötlő volt, hiszen néhány esetben (Irrtum – tévedés, Wahn – balgatagság) magyarítás nélkül adja a német kifejezést. Ugyanakkor itt is szembeesül az olvasó ránk maradt műveinek azzal a sajátosságával is, hogy olykor teljes bekezdéseket nem magyarra, hanem latinra ültet át. Maga az előszó sem mentes ettől, de *A Természetről* című első fejezet befejező részében már hosszabb részleteket latinul kell olvasnunk. Körmöczi szövegeinek ezt a sajátosságát életművének kutatói rendre azzal magyarázzák, hogy tanítási célú, s nem megjelenítésre szánt iratokról lehet szó.

Az általunk elvégzett összevetés legfontosabb eredményét kell föltétlenül már most is megemlítenünk. Az alaptézis – az emberiség bajainak fő forrása az, hogy folyamatosan lemond a természet adta legfontosabb adottságairól, így a ráció (józan okosság) használatáról, nagyon markánsan megmarad a fordításban. Elhagyja viszont a megromlás folyamatának felvázolását, amely azzal veszi kezdetét, hogy az ősi ösztönök miként munkálkodnak újabb és újabb vágyak felkelésében, majd példákon mutatja be az egyszerűtől a bonyolultabb felé tartó folyamat érvényesülését a növény és állatvilágban is. Nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a bibliai teremtéstörténet teljes mellőzése lehetett az eljárás elsődleges oka, így viszont okafogyottá vált az embertípusok rövid jellemzését is felölelő és latinra átültetett felsorolása – physischer (physicus), moralischer (moralis), wilder (ferus), gesitteter (cultus), rechthabener und aufgeklärter (illuminatus bene moratus), glücklicher (felix), unglücklicher (unfelix) – is, amelynek csúcán a más szempontból odahelyezett utolsó kettőt leszámítva, az erkölcsileg magasrendű felvilágosult ember áll. Ezt a németben egy Cicero *De legibus* című művéből származó idézet is megerősíti („Est autem virtus nihil

aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura”), ám Körmöczi ezt sem fordítja le.

Visszatérve az alapkérdésünkhöz, bár az bizonyos, hogy Kiss Mihály nem tanára szövegét folytatva magyarított, nagyon nehéz elképzelni, hogy a két fordításnak ne lenne valami köze egymáshoz. Természetesen nem állíthatjuk még azt sem, hogy Kiss Mihály Körmöczi által ösztönözve készítette el a fordítást, majd kezdte el terjeszteni az unitárius kollégium tógátus diákjai között. A beszerzett könyvek sokféleségéből jóval logikusabb arra gondolnunk, hogy Körmöczi igyekezett korszerű bölcséleti és teológiai kérdésekben járatosná tenni tanítványait, s talán még azt sem zárhatjuk ki, hogy felkészültségükhöz igazodóan próbálta előltni őket olvasmányokkal. Egyáltalán nem bizonyos az sem, hogy a mű lefordítására is gondolt, elkészülhetett Kiss munkája önszorgalomból, s tényleg lehetséges még az is, hogy a kéziratot igyekezett titokban tartani, csak éppen valaki tudomást szerzett róla, s így a további másolatokat készítő diáktársak közdologgá tették. Körmöczi valamilyen érintettségét ugyanakkor nagyon valószínűvé teszi az is, amiről nem beszél a védekező iratban. Egy szót sem szól arról, hogy másfél esztendő elmúltával miért hozta mégis a dolgot a püspök, néhány konzisztórium tag és a főkurátor tudomására. Tekintettel a harmonikusnak egyáltalán nem nevezhető viszonyukra így azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy valamilyen ok miatt tartania kellett az ügy kiszivárgásától, tehát esetleg megelőző lépésről van szó.

Körmöczi érintettségére látszik utalni egy másik, sajnos csak kivonatossan ismert forrás is. Ezt Hajós József ugyan használta, ám nagy léptékű hipotézisekkel dolgozva csak bizonyos neki tetsző mozzanatokot emelt ki belőle. Sándor János⁴¹ becses, adatokban gazdag közleményéről van szó, amely helyenként egész mondatokat is közöl egy, az unitáriusok kolozsvári levéltárában fellelt kéziratból, amelyet Kiss Mihály élete alkonyán *Sok* címmel állított össze. (Ez a magáról egyes szám harmadik személyben önéletrajzi mozzanatok is közlő kézirat sajnos ma már nem érhető el, s Molnár Lehel köszönettel vett információja szerint nincs is esély előkerülésére.)

Minden esetre ennek köszönhetően vált megállapíthatóvá, hogy az 1778–1837 között élt Kiss Mihály Énlakán született, tanulmányait Kisolymoson kezdte, 1794-ben került be a tordai unitárius kollégiumba. Említésre méltó, hogy Sándor János kiírt egy olyan mondatot is a kéziratból, amely meglehetősen nagy öntudatról árulkodik. Iskolatársairól ugyanis a következőképpen nyilatkozik:

⁴¹ SÁNDOR János, „Kiss Mihály egyházi író és két hasonnevű elődje”, *Keresztény Magvető* 26., 2. sz. (1891): 82–99, 85.

„Azok maguktól gondolkodni nem tudtak, én pedig soha más gondolatához nem ragaszkodtam.”⁴² Kiss Mihály 1799-ben került át a kolozsvári kollégiumba, tehát nem sokkal azután, hogy Körmöczi tanítani kezdett az intézményben. További részleteket erről talán nem is tartalmazott a följegyzés, de azt igen, hogy a fizikára Körmöczi tanította. Nagyon érdekes viszont nyelvi felkészültségének taglalása. Már 1801-ben megtanult egy segesvári ifjútól németül, majd 1803-ban egy másik szász ifjú iskolatársa, Binder György franciául is megtanította, ő pedig viszonzásul magyar nyelvre oktatta őt. Az évet nem említi, de nyilvánvalóan ezt követően (vagy esetleg ezen is gyakorolva?) fordította le a *Système de la nature* című művet, amit ő a hazai közfelfogásnak megfelelően Helvetius műveként emleget. Különösen sajnálatos, hogy az erről szóló, illetve az ezt követő részt Sándor János⁴³ nem szó szerint idézi, így legfeljebb az ő szó szerinti szavait idézhetem: „Helvetius *Système de la nature*-jét lefordította, de fordítmányát ellopták, ami aggodalmat okozott neki, minthogy nagyon tilos könyv volt. De a mű olvasása annyira megzavarta őt fogalmaiban is, ti. materialistává tette, hogy csak Kant művei, s Jerusalem J. Fr. W. Predigten-je, s a *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion* és más művek olvasásával jött helyre. Mindezekből jegyzetei ma is megvannak. Sok cím alatt.”

Először is azt rögzíthetjük, hogy a fordítás időpontja az itteni adatok szerint is 1803–1804 tájára helyezhető el,⁴⁴ hiszen 1804 vége táján Sándor János közleménye szerint Kiss Mihály már a Sala családnál volt nevelő, de itt nem sokáig időzött, hiszen 1805-től már tordai papként beszélnek róla a források. Mivel életútjának későbbi eseményei nem érdekesek a dolgozat szempontjából, csupán azt érdemes tudni, hogy Tordáról kisebb településekre⁴⁵ került papnak, előbb Vargyasra (1813), végül Szentmihályra. Érdemes viszont átvennünk Sándortól néhány karakteres kijelentését: a magántanítósággal való szakítást úgy kommentálta, hogy „papnak születtem, s arra készítettem magam”, majd 1808-ban azzal utasította volna el, hogy Szász Mózes társaságában külföldi egyetemre küldjék, hogy „szabad akarom maradni”, így talán e függetlenség megőrzésének vágya miatt nem vállalta élete vége táján azt sem, hogy bevigyék tanárnak az unitárius kollégiumba.

⁴² Uo., 88.

⁴³ HAJÓS József, *Kiss Mihály*, (Bukarest: 1953).

⁴⁴ Hajós monográfiájának legerősebb része a mű szövegét megőrző nyolc 19. századi másolat bibliográfiailag is pontos leírása, továbbá a teljes szöveg közlése, amely feltünteti Kiss önálló hozzájárulásait is. Az újabb szakirodalmat is felhasználó értelmezés egy filozófia-történész feladata lehetne.

⁴⁵ Hajós ezt az 1950-es évek szellemének megfelelően a falusi nép szenvedései iránti részvétellel hozza összefüggésbe, és szerinte ezek a gesztusok őt Rousseau követőjévé teszik.

Roppant erős, autonómiájára érzékeny emberként jelenik meg ugyan az utóbbi nyilatkozataiban, de másfelől ez még hitelesebbé teszi azt, amit belső átalakulása korábbi szakaszát illetően mond arról, hogy miképpen hagyta el a *Système de la nature* fordítása közben magába szívott materializmust. A Gedő Józsefnél és Kozma Gergelynél megfigyelhető megtérés, vagy megszelídülés zajlott le tehát az ő esetében is, s egy ponton legalábbis érintkezés van a kijózanító olvasmányok között. Láthattuk, hogy Gedő József is Kantot szerepeltette első helyen, s a kritikai filozófia atyjának ilyen funkcióba helyezése nem meglepő, hiszen nem csupán a nemzetközi kutatás, hanem a hazai is észlelte, hogy különösen a recepció első időszakában képes volt arra, hogy sokakat a racionális bibliakritikai tradíció félretételére ösztönözzön.⁴⁶ Kant szerepeltetése persze akkor sem lenne meglepő, ha az előzmények alapján arra gondolnánk, hogy Körmöczi volt az, aki a kijózanító olvasmányokról gondoskodott. Az újabb kutatások feltárták, hogy Pákei József tanítványaként,⁴⁷ aki Kant egyik legkorábbi magyarországi, illetve erdélyi olvasója és követője volt, s aki már az 1790-es évek elejétől Kant szellemében tanított az unitárius kollégiumban, tekintélyes mennyiségű és fontos Kant-szövegek kéziratban maradt fordítása őrződött meg hagyatékában.⁴⁸ Mi több Christian Wilhelm Flüggenek abból a művéből is fordított le részleteket, amely a nagy bölcseletről a tudományos és a gyakorlati teológiára gyakorolt korabeli hatásáról értekezett, jóllehet a modern kutatás számára még megoldandó feladat annak megválaszolása, hogy ez a teológiai rendszer mennyire volt képes integrálni a szerző által jól ismert sokszínű erdélyi és európai racionalista tradíciót.⁴⁹

⁴⁶ HORKAY László, „Kant első magyar követői”, in *Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 201–228.; BALÁZS Péter, „Pozíciók. 4: Egy új világ kezdte – Kant és követői”, in BALÁZS Péter, *„Ha Moyses nem az volt kinek a keresztényektől tartatik.” A Biblia felvilágosult valláskritika tükrében* (Budapest: L'Harmattan, 2013), 247–255.

⁴⁷ LATZKOVITS Miklós, „Pákei József levelei Körmöczi Jánoshoz” (szövegközlés), *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 345–364.; LATZKOVITS Miklós – MÁNDITY Zorán, „Pákei József album amicorumáról”, *Keresztény Magvető* 118., 4. sz. (2012): 315–324. MÁNDITY Zorán, „Adalékok Körmöczi János emlékkönyvéhez”, *Keresztény Magvető* 121., 2. sz. (2015): 192–201.

⁴⁸ A két legfontosabb kéziratossá kolligátum leírása: BALÁZS Mihály, „Körmöczi a radikálisok és kantiánusok között”, *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 470–473.

⁴⁹ SIMON József, „Felvilágosodás és kritikai filozófia – Körmöczi János (1762–1836) lehetséges dilemmái Flügge, Herder és Kant nyomán”, *Keresztény Magvető* 120., 4. sz. (2014): 422–438.

A gyógyító olvasmányok másik néven megnevezett szerzője Johann Friedrich Wilhelm Jerusalem (1709–1789) is jól ismert volt Körmöczi számára, hiszen mint Keserű Gizella kimutatta, a *Christologia Veteris Testamenti* című latinul induló, de két bekezdés után magyarra váltó értekezése nagy mértékben támaszkodott a német vallási gondolkodó *Jézus als der Messias* című, halála után megjelent értekezésére. Ez az unitárius hagyományban is meghonosodott módon erős bírálatban részesítette azokat a teológusokat, akik a *sensus historicus* figyelmen kívül hagyásával gátlástalanul Krisztusra vonatkoztatták az ótestamenti próféciaikat, pedig ők valójában egy eljövendő zsidó király országáról beszéltek. A magyar szövegbe a szokásos módon német szavakat is vegyítve érvel amellest, hogy a kereszténységet nem a próféciaik ilyen értelmezésével kell legitimálni, hanem azzal, hogy megegyezik a gondolkodás egyetemes törvényeivel és az emberiség erkölcsi ideáival. Mint majd látni fogjuk a későbbiekben, Jerusalem előveszi az unitárius rektor Mózes könyveinek vizsgálata során is. A *Briefe über die Moseischen Schriften und Philosophie* (1783) ugyanis nem csupán a tanulmányozható szakirodalom listáján szerepel Körmöczi Mózesről szóló értekezésében, hanem használta is a kötetet. Mivel terjedelmi okokból ezeknek az átvételeknek az értelmezésekor nem kerülhetett sor Johann Friedrich Wilhelm Jerusalem részletesebb bemutatására, csupán a legszükségesebbeket mondjuk el. Fontos tudnunk, hogy az evangélikus papfiú ugyan teológiai tanulmányokat folytatott Lipcsében és Wittenbergben, de valójában az egyházi hierarchia peremén élte le életét, hiszen angliai és németalföldi peregrináció után a braunschweigi udvarban lett udvari lelkész és a későbbi I. Károly herceg nevelője, s bár esperesi kinevezést is elnyert, valójában az általa létre hozott *Collegium Carolinum* vezetőjeként fejtett ki komoly kulturális tevékenységet. A szakirodalom úgy látja, hogy Joan Joachim Spalding (1714–1789), Johann Solomon Semler (1725–1791) és Friedrich Samuel Sack (1725–1817) mellett ő is jelentős képviselője volt annak a neológokat tömörítő csoportosulásnak, amely a vallás túlélését jelentő megújulás zálogát a kiszáradt hivatalos dogmatizálást helyettesíteni képes egyéni vallásosság elmélyítésében látta. Ez a pietizmussal rokonítható, de attól független, mert korábban jelentkező és a hangsúlyt mégiscsak a helyes gondolkodásra, s nem a kegyesség gyakorlására helyező célkitűzés összekapcsolta ugyan a felsoroltakat, s a kutatás számon is tartja az egyeztetés egy 1770-es magdeburgi epizódját, bizonyos, hogy nem kis eltérések is voltak közöttük, s úgy látszik, hogy a hagyományos teológiai megoldásokhoz a legerősebben a legerjedelmesebb életművet magának tudó Semler kötődött. Jerusalem egyszerű, a laikusok számára is követhető nyelvezetével tünt ki, ami Goethéből is elismerő szavakat váltott ki, s ez nem csupán a német nyelvű közegben tette népszerűvé, hiszen hama-

rosan említendő fő műve több kiadásban megjelent francia, dán, holland és svéd fordításban is. Ilyen nyelvezettel igyekezett elérni, hogy felszámolja azt a hitbeli elbizonytalanodást, amelyet az isteni kinyilatkoztatást kiiktatni akaró, s csupán az ésszel felfogható dolgokra figyelő racionalista felfogások rabjaként működő szabad gondolkodók váltottak ki. Az volt a meggyőződése, hogy a hagyományos teológia erre alkalmatlan, hiszen az elmecsillogtató definíciók halmozása valójában elidegeníti az embereket a vallástól. Önmagát programosan nem teológusnak, hanem olyan vallással foglalkozó embernek tartotta, aki a jótékony és vonzó vallási igazság felmutatásával igyekszik megnyugvást hozni a különféle teológiai iskolák teremtette felbolydult közegben. Ezt a programot tartalmazzák az időnként önálló füzetekben megjelent, majd két terjedelmes kötetben is közzétett prédikációi, de gondolatai leghatásosabb összegzését mégis a *Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion* című műve jelenti. Az 1768-ban napvilágot látott három könyvet tartalmazó kiadvány (halála után lánya még egy kiegészítést is közzétett) első egysége a gondviselő Isten létének igazolására koncentrálna, a második Mózes könyveiből és az Ótestamentumból kiindulva tárgyalja azt, hogy az isteni tanítás milyen módon jutott el az emberekhez, míg a harmadik a Krisztus általi megvilágosodás körüljárása után eljut egészen a szerző kortársaiig, akik közül a deisták szelídek aligha nevezhető kiiktatásban részesülnek.

Mivel teljes ismertetésre itt nem kerülhet sor, talán helyesebb, ha néhány fontos részlet felidézésével próbálom érzékeltetni, hogy az elmondottakon kívül még miért találtatott a kiadvány alkalmasnak arra, hogy Kiss Mihályt rávezesse a helyes útra. Az első könyv a világot Istennel azonosító panteisták cáfolataként kinyilvánítja, hogy Isten a világtól független lény, majd azzal folytatja, hogy vajon ez a mindentől független örök lény egy eleven, értelmes, szabad és a világtól elkülönült létező, vagy pedig vak és halott, és ő lenne maga a világ is? Az erre a döntő kérdésre adott választól függ, mondja, hogy nyugalomra lelünk-e, s erkölcsi lényként létezhetünk-e. A válasz aztán nem áll meg annál a fizikoteológiai érvnél, amely köztudottan a világ rendezettségéből következtet a gondviselő Isten léteire, hiszen vélekedése szerint eddig egyes filozófusok is eljutottak. A szemlélődő elmélyülést a személyes érintettséggel párosító kereső lesz tehát képes azt is belátni, hogy a világ ura és teremtője az minden ember, így a beszélő teremtője is, s ezáltal számára Isten, sőt személy szerint az ő Istene lesz. Ez a személyes-ségre törekvés jelen van szinte a könyv minden oldalán, s ez különbözteti meg az összehasonlíthatatlanul nehezebb sorsú Karl Friedrich Bahrdt *Würdigung der natürlichen Religion und des Naturalismus* című, Körmöczy által magyar szövegekkel vegyes latinra fordított (*Beccsültetése a természeti vallásnak a naturaliz-*

musra, státusra és az emberiség jussaira nézve) munkájától, akivel ugyanakkor összekapcsolja az, hogy mindketten az Isten tökéletességre törekvéséből vezetik le a túlvilág létezését. Ha ugyanis az emberbe oltott istenkép nem tud itt a földön kiteljesedni, akkor az isteni ígélet beteljesülése csak a túlvilágon történhet meg.⁵⁰

Jerusalem persze Bahrdttól eltérően és neológus társaihoz hasonlóan távol van attól is, hogy kiiktassa rendszeréből a kinyilatkoztatást és a vallást az ész által a természetből levezethetőnek tartsa. Ezen a ponton ő is a műben gyakran leszólt tudóskodó teologizálásba kezd, s hosszasan fejtegeti, hogy a ráció és a kinyilatkoztatás egymást kiegészítve is képes működni. Az ész örökös afőlött, hogy az emberek ne tekintsék kinyilatkoztatásnak az észellenes dolgokat, míg a kinyilatkoztatás arra vigyáz, hogy a filozófusok ne véljenek észszerűnek semmi olyat, ami ellentétes a kinyilatkoztatás elveivel. Szerzőnk szerint az alaptanok tekintetében a monoteizmusban ez az összhang megvalósult, ám a korlátokat nem ismerő ész elszabadulása következtében hamarosan bekövetkezett a feltartóztat-hatatlan nagy romlás. Nagyon fontos ugyanakkor, hogy elképzelése szerint a gondviselő Isten sohasem nyúl bele drasztikusan a történésekbe, így téves az erendő bűnre vonatkozó elképzelés, s ennek folyományaként Krisztus sem az emberiséget bűneitől megváltó istenség, tehát nem beszélhetünk megtestesüléséről sem, őt egy egészen kivételes adottságokkal rendelkező tanítónak kell tekintelnünk. Az ezeket taglaló sorokat bizonyára örömmel olvasták az erdélyi unitáriusok, így Kiss Mihály is. Azt is el kell persze mondanunk, hogy az iménti gondolatokat pőrén, bármiféle polémiát nélkülözve közli, míg a szabadgondolkodó deisták cáfolatára többször visszatér, s egy ilyen fejezet áll a könyv legvégén is.

Részletekben talán túlságosan is gazdag és szerteágazó gondolatmenetünknek a vádirat c. pontját megválaszoló mozzanataira vonatkozó megállapításait a következőképpen összegezhethetjük. Az unitárius kollégiumban az 1790-es évek derekától társadalmi és bölcseleti szempontból is radikális nézetek hullámszerűen jelentkeztek. Bizonyos, hogy az 1797-ben hazaérkező Körmőczy a bölcseleti szempontból radikális törekvések alapos ismerőjeként kezdte meg tanári működését, hiszen ő maga is lefordította Holbach merész művének egy részletét. Nem dönthető el, hogy ő adta-e diákjai kezébe ezt a *Système de la nature* című művet, s ha igen, ez milyen célból történt. Bizonyos viszont, hogy a közöttük terjedő magyarítás következtében kirobbant botrányt nagy tanáregyenységhez méltó érzékenységgel és emberséggel igyekezett kezelni, s eszközei kö-

⁵⁰ Körmőczy Bahrdt-fordításáról lásd: BALÁZS, „Körmőczy a radikálisok és kantiánusok között”, 490–494.

zött nem utolsó helyen szerepelt az, hogy a radikalitást mérsékelni képes színvonalas olvasmányokat adjon tanítványai kezébe.

d. A Mózes-értekezés teológiai és műfaji kérdései

A d. pontban foglaltakról megalapozottabb megállapításokat tehetünk, hiszen a vitatott szövegeket is kézbe vehetjük, bár értelmezési problémák természetesen előkerülnek. Ránk maradt tehát Körmöczi Mózesről szóló terjedelmes értekezésének egy autográf kézírata, amelyről egy alapos tanulmány is készült.⁵¹ Ez megállapította, hogy Körmöczi göttingeni tanára Johann Gottfried Eichhorn *Einleitung in das Alte Testament* című műve második kötetének egy fejezetét követi. Mivel az említett tanulmány összegezi az érvelés részleteit is, elegendőnek látszik a legfontosabb megállapítások közlése: Mózes könyvei minden bizonnyal a legrégebbiek az Ótestamentumban, szerzőjük korábbi írásos források alapján állította össze őket az özönvíz utáni 9–10. században. Ezek a megállapítások egyáltalán nem radikálisak, így az sem, hogy Eichhorn nyomán Körmöczi kijelenti: elfogadhatatlan számára azok véleménye, aki szerint a Mózesnek tulajdonított könyvek jóval később, Ezsdrás idejében keletkeztek. Itt figyelemre méltó, hogy Körmöczi a főszövegből kiemelve, a fejezet éléhez tapadó margináliában a művüket is megnevezve tünteti fel Spinozát és John Tolandot. Maga Eichhorn még továbbiakra is hivatkozik, míg Körmöczi ehelyett a bevezető fejezet végén egy szakirodalmi listát ad. Nagyon érdekes, hogy erről a listáról hiányzik az Eichhorn által is mellékesen kezelt Richard Simon 1678-ban Párizsban megjelent és nagy vihart kavarázó *Histoire critique du Vieux Testament* című munkája, amely szerint Mózes korábbi írnokok feljegyzéseiből jóval később állította össze a neve alatt szereplő könyveket. Ennek ellenére a fragmentumelmélet egy átalakított változata képezi ennek az értekezésnek az alapját is, ám az is igaz, hogy a felhasználás során jelentősen kibővül, s így az alapmondandót is felhasználó olyan elemzést kapunk, amely roppant szuggesztív módon nem csupán a mózesi könyvek tartalmát veszi figyelembe, hanem a megformálás mikéntjét, „a nyelvi köntöst” is. Azt is mondhatnánk, hogy az örökölt megközelítés Eichhornnál egyszer legalábbis Christian Gottlob Heynére hivatkozva eszmeileg dúsabb környezetbe kerül, s ezt megőrzi az időnként tömörítő, s az eredeti fejezeteit néha összevonó magyaráítás is. (Ennek taglalásától itt eltekintünk, ez egy később esetleg napirendre kerülő szövegkiadás feladata lehet.) Az említett gazdagodás legfontosabb

⁵¹ BALÁZS Péter, „Körmöczi János kézíratos Mózes értekezéséről”, *Keresztény Magvető* 120., 3–4. sz. (2014): 283–295.

mozzanata tehát az, hogy az Eichhorn–Körmöczi-vállalkozás összhangot igyekszik teremteni a felettes első lényekre, illetőleg lényre az emberiség hajnalán megformálódó elképzelések és ezek hagyományozódása között, beleértve az alkalmazott műfaji és nyelvi eszköztárat is. Erre úgy nyílik lehetőség, hogy a fent idézett alaptéziseket közlő bevezetés után, mintegy a mózesi szöveg jellegzeteségeire történeti magyarázatot keresve, terjedelmes értekezést ír arról, hogy Mózes felfedezése előtt, majd az azt követő első időszakban miképpen hagyományozódtak a világ teremtésére vonatkozó ismeretek. Úgy vélem, nem helytelen, ha szó szerint idézem a gondolatmenet felütését. A kezdetén az áll, hogy az emberben igény támad a dolgok eredetének, változásainak és a változás okainak megismerésére, „de igen gyenge lévén, előben egy lélekkel teljes világgal álmodik, melyek azon dolgokban laknak és dolgoznak, melyek körülötte vagynak és változnak, minden kicsiny és nagy változás okát egy ily láthatatlan hatalmas léleknek tulajdonítja, de a megjegyzett változás nagysága szerint nevededik azon változás nagyságáról és lehető cselekedeteiről való képzelete is. Csak egy lassú kifejlődés és tagozódás után lesz elméje alkalmas azon merész lépésre, hogy az egészet megfoghassa, csak ekkor lehető az a gondolat, hogy a kisebb változások szakaszait egy nagyobbak kellett megelőzni. Teljes lévén már ekkor minden látható dolgok első eredetéről való gondolattal a maga sensusai által, tapasztalatai mértéke szerint általálmodja az egész világot minden lehetséges első eredetek képzeletivel, amint ez a különböző minden nemzetek régi és újabb kozmogóniai mutatják. Az a természeti bölcs, akinek ezeket fel kellett találni, az egész teremtést és ennek rendelt extenzióját az egy fő valóságig felemelkedéssel, és az egész politheizmus megvetésével kellett megfognia, mely az emberi elmének oly lépése, melyre ha ő magán hagyatik, ezeredek (*a németben Jahrhundert*) alig elégségesek”.⁵²

Szerzőnk tehát felvesz az emberiség történetébe egy sok istenséget tisztelő animista szakaszt, s úgy gondolja, hogy ebben az „általálmodott” időszakban az emberek még nem képesek absztrakciókra, nem tudnak tehát általánosító kijelentéseket tenni, s ennek megfelelően szóképekben gazdag költői nyelven beszélnek. Roppant érdekesnek gondolom tehát, ahogyan összhangot teremt a megnyilatkozások üzenete és nyelvi köntöse között: „Azon időben, melyben az első világ tradíciói előadattak... még nem volt prózabeszéd, hanem poética, és szegény volt a nyelv a kitételekben (*Ausdrücken*), az egész beszéd *physicus conceptusokból* indult, minden képzetnek testi színe volt, hasonlatosságokkal, képekkel, metaphorákkal segítettett, és ily tulajdonságai mellett gyakran az alle-

⁵² KÖRMÖCZI, *Mózes*, 16.

góriákhoz közelített, a tradíciónak tulajdon szóval való lefestése tehát lehetetlen volt, hanem mindenkor tropica és szimbólika volt a kitétel.⁵³

Így beszéltek tehát önmagukról és a világról az emberek az írás felfedezése előtt, s megnyilatkozásait nem is lehet históriának nevezni, hanem csak tradíciónak, de az Eichhorn–Körmöczy-vízió szerint hosszú ideig még az írásbeliség felfedezése után sem változott a helyzet. Ezt az alábbi beszédes idézettel is demonstrálhatjuk. „Az írott históriát kezdetben nem lehet prózában kívánni, mert a prózaírás az írás mesterségének későbbi gyümölcse, az első írott história sokáig poétikai szemitán (*ösvényen*) mendegél, a nyelv szegény az absztraktumokban, képek festegetések által esik az írás is, különben is a tradíciók poétikai szabadsággal szoktak leírni, poétice gondolkodtak, képzelődtek, és a hideg próza előállításával is a régi idők poétika pictúrával festettek le, a régi képzelet módja szerint valami történt, lett, gondoltatott, egy fő valóságra redukálták.”⁵⁴ Eichhornnál ezek a megállapítások összegződnek a vállalkozás Körmöczy által fel nem használt bevezetőjében, amely a héber kultúra és irodalom sajátosságairól szól, számunkra azonban nem kevésbé érdekes, hogy az unitárius gondolkodó egy másik helyen a magyar irodalmi hagyományba beilleszthetően beszél erről a jelenségről, vagyis arról, hogy az első írott emlékekben „szinte semmi sem tetetthetett ki tulajdon szókkal, mi pedig a história nyelvet szoktuk meg, mely ritkán él nem tulajdonképpen való szókkal, abban minden képzeleteknek képekben kellett öltözteniök, nálunk pedig egy philosophica pallérozott nyelv birtoka mellett oly köntösei a képzeleteknek éppen idegenek. Az akkori tételek szerint mindeneket felsőbb lelkek elevenítettek, lelkesítettek, mi pedig csak egy fővalóságot gondolunk...”⁵⁵ Ha a fővalóságra való kitételtől eltekintünk, ismerős lesz ez a megfogalmazás, hiszen Sylvester János hasonlóan fogalmazott 1541-ben, amikor az Újtestamentum-fordítás egy legendává vált értekezésében a magyar nyelv kiválóságának bizonyítékeként örvendezett annak, hogy a Szentíráshoz hasonlóan gyakran él a „nem tulajdon jegyzisben vett” szavakkal.⁵⁶ Kiemelésre méltónak gondolom azt is, hogy az a Körmöczy, aki magyar fordításait és átdolgozásait rendre teletűzdelte az eredeti latinból vagy németből átvett, magyarítás nélküli

⁵³ I. m., 17.

⁵⁴ I. m., 18.

⁵⁵ I. m., 16.

⁵⁶ Legutóbbi széles körben hozzáférhető kiadása: ZVARA Edina, kiad., „Az keresztyén olvasóknak.” *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 51–53., (Régi Magyar Könyvtár. Források 14.)

szókapcsolatokkal vagy nagyobb egységekkel, itt ezeket jelentősen megritkítva, árnyaltan és szuggesztív kifejezőerővel értekezik.

„Ennyire ment volt a historiographia a szemiták között” – mondja az eredetit pontosan fordító Körmöczi, s ezzel vezeti fel az értekezés második részét, amely a fragmentumtézis teológiai és textológiai részletekben történő kibontásával azt bizonygatja, hogy a Genézis első könyveiben az Istent Jehovának és Elohimnak nevező változat szerepel, egymást váltogatva, egymás mellett. Ez azonban nem rendíti meg sem Eichhornt, sem magyarítóját, kitaranak amellett, hogy bár a szöveg nem isteni kinyilatkozásból (*immediata revelatio*) származik, szerzője nyilvánvalóan nem impostor (*schlauer Betrüger*), hanem emberi módon megvizsgálható alkotás létrehozója, s bár írásos dokumentumokból építkezik, hitele lenne akkor is, ha csupán szóbeliek lennének a forrásai. Balázs Péter dolgozata pontosan összegezte, hogy a magyarítás befejező része átveszi Eichhorntól a *fide dignitas* fogalmat, s rendkívül érdekes módon a töredékesség, a szálak elvarratlansága, a szépitgetés, a módosítgatás és az utólagos beavatkozások teljes hiánya lesz a hitelesség legfőbb argumentuma. A mondandót hat pontba sűrítő *A Genesis authenciája* fejezet néhány részlete azonban különösen érdekesnek tűnik, s későbbi mondandónk is szükségessé teszi a szerző által pontokba szedett szerkezetet követő, s persze csupán a lényeg kiemelésére törekvő ismeretetésüket:

1. A fragmentumok változatlan közlése arra mutat, hogy egyik sem kitalált dolog, nem költemény, a német megfogalmazás szerint *Der Inhalt des Buchs könne nicht erlogen sein*.

2. A szegény és gyenge gondolatok is régiségét és igazságát bizonyítják. Nincs benne semmi olyasmi, ami kívül esne az akkori idők horizontján (a föld víz általi elborítása és a tűz által való romlás hiánya, mindaz, amit a modern természetvizsgálók megállapítottak), de ott van a nagy bizonyíték: *Az Isten szerző oka mindazoknak, melyek vagynak*. Ez az aláhúzással kiemelt rész, a németben ritkás szedéssel szerepel: *Gott ist Urheber von allen, was da ist*. Ezért jogosan nevezhető az első könyv Genézisnek. Tartalma nem *költés*, hiszen mellőzi mindazt, amit a csalók *költött* munkáikban összehordtak istenekről és félistenekről. Ha históriát mond, az nem világi történet hódításokról, amelyek *a költeményes régiség* szövegeiben olvashatók, itt az ilyenek fényétől távoli pásztorok életéről van szó. Egyedüli kivétel a 10. fejezet, ahol szerepel az az édes álom, hogy Mózes minden nemzetség eredetét számba veszi, ám nyilvánvaló, hogy csak a világnak a föníciaiak által ismert részeiről van szó.

3. A más népekről beszüremkedő információk összhangban vannak mindazzal, amit az antikvitás történetíróinál, s főleg Hérodotosznál olvashatunk. Ezt példák sora bizonyítja, felsorolásukat most mellőzhetjük.

4. „A Genesisbeli tudósítás hangja, tónussa a legbizonyosabb jele a patriarchális história igazságának, melyben egy természetes és együgyű kinyílt szív, a világ ifjú idejéhez és a pásztori élethez alkalmas tónusa hangzik.”⁵⁷ Idővel változik ugyanis a história hangja is, másképpen van elmondva Ábrám és Izsák élete, mint Dávidé és Salamoné. A természetes, mesterség nélkül való előadást felváltja a mesterséges, a kultúrában előlépett és a luxust is érző: „A Genezis eredeti lelkét, iffjúi vonagatásait (jellemvonásait), original együgyűségét, mely régi, tiszta pallérozatlan, poética absztrakció nélkül való nyelven vagyon írva, csak egy fordító is a későbbi pallérozott, hideg és absztrakcióval teljes nyelveken el nem találhatta. Mennyit kellett hát az öreg Mózesnek szenvedni iffjúi bírától, kik a fel nem érhetett originált a nem hív kópiákhoz mérsékelték, ítélték.”⁵⁸

5. Az emberiség átalakulásának lassú folyamatát (hosszú lépéseit) egyetlen csaló történetíró sem volt képes olyan „természetes gradációval és egymásba folyó rendel” megjeleníteni, mint Mózes, akinél pásztorélettől, a földművelés, majd a vasból készült eszközök használatának kialakulásától elindulva a lótenyésztés megjelenésén át a kereskedelem, s ezt követően az állami élet kialakulásáig jutunk el az ábrázolásban. Az igazmondás garanciája az is, hogy nem titkolja el az özönvíz következtében bekövetkezett visszaesést sem, hiszen aligha lenne hihető, hogy minden mesterséget sikerülhetett volna átmenteni. Eichhorn nyomán Körmöczy is megemlíti ugyan bizonyos kronológiai nehézségeket is, de azt is kijelenti, hogy „minden difficultás eldől” (megdől), ha elfogadjuk ugyan, hogy Ádámtól Ábrahámgig időrendben sorjáznak az események, de tudjuk azt is, hogy a közölt kronológia nem tökéletes, s lehet, hogy a Noétól Ábrahámgig sorozatban azért szerepel éppen úgy tíz nemzedék, mint Ádámtól Noéig terjedő időszakban, hogy „a szám egyenlősége a memóriát segítse”.

6. Itt először azt fejtegeti, hogy a Genezisben a szavak fennkölt, képszerű és csodákat megjelenítő erejük ellenére megőrzik ősi, az eredeti környezetükben honos gyermeki értelmüket, hogy aztán a következő, szó szerint idézésre is méltó szentenciózus zárlat összegezze a mondandót: „Ha Mózesnek írását más nemzetek tudósításaival de origine összevetjük, mindezek semmik, teljesekek költeményekkel, a régiségben legjártasabb symbolica nyelvet értőbb se találja értelmeket, nem úgy Mózesben, az eredeti értelem fenn maradt scripturás

⁵⁷ KÖRMÖCZI, *Mózes*, 19.

⁵⁸ KÖRMÖCZI, *Mózes*, 43.

ingenium lelkesíti ezeket, a dolgok első eredetéről való philosophia ebben nem oly, mint más teogóniákban és kozmogóniákban.”⁵⁹

Mielőtt ezek értelmezésébe belevágnánk, szembe kell néznünk egy komoly nehézséggel. Az iménti mondat Körmöczi kézírata utolsó lapja verziójának felső részben olvasható, s ezután a német szövegnek megfelelően egy újabb fejezet kezdődik: *Ezen könyv régisége ellen ellenvetések (Einwürfe gegen das hohe Alter dieses Buches)*. A ma kezünkben tartott magyar szöveg azonban csak kettőt közöl ezekből, és a mű itt nem is folytatódik, viszont az oldal alján ott találjuk a németben soron következő ellenvetés őrszavát is, tehát egészen bizonyosan folytatódott a magyar is, ám azt nem tudjuk, hogy meddig jutott el a német követésében. Szerencsére ebben a töredékesen ránk maradt részben a szöveg mellett egy nagy C betű olvasható. Bizonyosnak tekinthetjük, hogy e vádpontokat visszautasító iratnak a mostani témát taglaló részében C betű alatt szereplő szöveg erre vonatkozik, hiszen nagyon idevágó az a megjegyzés, hogy készséggel elfogadja: nem biztos, hogy mindenki számára meggyőző az a magyarázat, amelyet a bibliai textus különböző helyeihez fűzött, de ő kitart az igaza mellett. Mivel több helyről beszél, azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy a németben olvasható 12 hely mind-egyikét átvette.

Az viszont Körmöczi egész vállalkozása értelmezése szempontjából fontos kérdés, hogy eljutott-e az unitárius szerző a nagy német mű kiválasztott fejezetének a végéig. A választ megkísérelve érdemes szembesítenünk a kezünkben lévő szöveget azzal, hogy a védekező iratban milyen iratokról, illetve szövegrészletekről beszél, s mit mond ezekről. Nyilvánvaló, hogy amikor a védekezés terjedelmes *exegetica critica observatió*ról értekezik, amelyet Eichhorn göttingai előadásai alapján írt meg, akkor a *Mózes* cím alatt ránk maradt szöveg egészére gondol, amelynek ráadásul oldalszámait is megadja. Mivel olyan oldalszámokat közöl Lázár Sámuellel, amelyek megegyeznek a most kezünkben tartott kéziratéival, valószínűnek tarthatjuk, hogy ez a szöveg vagy ennek pontos másolata járt vádlója kezében. A védekező iratban ugyanakkor B betű alatt és *Original* cím alatt közöl egy tömör latin nyelvű szöveget, amelyet saját álláspontja autentikus öszszegzésének tekint, s amelyet *critica observatió*nak is nevez. Hivatkozik továbbá egy *Observatio de creatione 6 dierum* című műre, amelynek alcímében az állt, hogy *Expositio relationum Mosaicarum*. A védekezésben erről azt is olvassuk, hogy első részében azt fejtette ki, hogy a hat nap alatti teremtés szó szerinti értelmezése Istenhez méltatlan lenne, a másodikban érveket hoz arra, hogy a szó szerinti értelmezés elhagyása minden józanul gondolkodó ember számára jó meg-

⁵⁹ KÖRMÖCZI, *Mózes*, 44.

oldás. Már magában a *Mózesben* is utalt egy helyütt arra, hogy álláspontja közel esik ahhoz, amit T. Szabó János írt le *A szentírás és a természet szava* című művében, hogy ennek a katolikus püspök engedélyével publikáló szerzője is hajlik arra, hogy a hat napot hat időszakként értelmezze.⁶⁰ Balázs Péter azonban joggal figyelmeztet arra, hogy Szabó csak az univerzum megteremtésében ilyen engedékeny, ahhoz ragaszkodik, hogy az emberi nemzet hatezer esztendőnél nem régebbi.

Ezután viszont azt olvassuk a védekezésben, hogy ennek a teóriának „első és második levelein” a föld eredetéről és életkoráról és változásairól értekezik, továbbá mostani állapotáról, amelynek fő állítása az, hogy hatalmas megrázkódtatások után tette lehetővé az isteni bölcsesség az új tömeg létrejöttét. A problémát az okozza, hogy van ugyan egy tízoldalnyi terjedelmű, formátumában a *Mózes*-hez hasonló, autográf latin nyelvű értekezése, azonban címe nem azonos a fentebben jelzettel. A *Teoria telluris* (A föld elmélete) cím alatt szereplőben a közel kortárs természettudományi szakirodalomra hivatkozva beszél a fenti eredetről és részletezi korszakait, ám ennek elején nincs ott a mózesi problematika, ez pőre természettudományos megállapítások kivonata. (Persze ez is érdemes lenne a forrásait és megoldásait számba vevő kiadásra, ám ezt nyilvánvalóan az adott területen járatos kutatóknak kellene elvégeznie.)

Kulcsfontosságúnak tekintem viszont ennek a bekezdésnek a befejező részét, ahol a következőket olvassuk. „A föld primordialis origójáról Mózes maga is csak ennyit mond: in principio creavit Deus cælum et terram (*kezdetben teremtette Isten az eget és a földet*), több egy szó sincs, s evvel minden contraversias kérdéseket kettévágott valami a földről, kiváló voltáról, vel causalis formáltathatásáról tétethetnék fel in notatis pag. 17. ez után csak a földünkön történt változásokról szól, s ezt képzelteni velünk, de kitételem szerint *revolutive passa tellus divina sapientia velut mons novus reperitur (egy hatalmas megrázkódtatás következtében a földre új tömegként tekinthetünk)*.”

Számunkra most a bekezdés első része érdekes, s nem a föld későbbi változásaival foglalkozó. Összhangban azzal, amit a hatnapi teremtés szó szerinti értelmezésének Istenhez méltatlan módjáról korábban mondott, most azt állítja, súlya van annak, hogy Mózes a teremtésről csak annyit állít, hogy kezdetben teremtette az Isten az eget és a földet, s egy szóval sem részletezi a történeteket. Szerintem a szűkszavúságnak ez a kiemelése összefüggésbe hozható Körömöczy Eichhorntól magyaráított második fejezetének két utolsó egységével.

⁶⁰ T. SZABÓ János, *A Szent írás és a természet szava a földnek és az emberi nemnek némi főbb változásairól* (Kolozsvár: 1803), 92–93.

Ezek közül az első a Genézis célját körvonalazza (*Zweck der Genesis*). Ez leszögezi, hogy az Ábrahám történetére koncentráló könyv méltán nemzeti érték a zsidók számára, hiszen Ábrahám elődjeinek és utódainak bemutatása elárulja, hogy a zsidó nép történetének leírása volt a cél, erről akart megőrizni minél több információt az utókor számára, s így a világtörténeti események csak a kontextust teremtik meg ehhez. Eichhorn azt is jelzi, hogy nem ért egyet J. F. W. Jerusalemmel, aki szerint a Genézisben elmondottak fontos célja a Törvénykönyv, vagyis az ötödik könyv előkészítése volt. Eichhorn szerint nincs ilyen összefüggés, Mózesnek nem volt szüksége ilyen felvezetésre, hiszen nem új törvényt fogalmazott meg.

Még súlyosabb a befejező egység (*Wie man die Genesis lesen muss – Hogyan olvassuk a Genézist?*) üzenete, amely szerint a világ korai történetéről szóló részeket akkor tudjuk helyesen értelmezni, ha a jelenünket elfelejtjük, ha ebből képesek vagyunk kilépni. A mű ugyanis olyan időben született, amikor a fény még csupán derengett, messze volt a mostani teljes ragyogástól. Vissza kell tehát helyezkedni a pásztorok még kiműveletlen világába. Analógiát e tekintetben a korai görögség, illetőleg a mai civilizálatlan népeknek a világról alkotott elképzelése jelenthet. Ebben a kontextusban írja le aztán azokat a befejező sorokat, amelyek lényege ott van a Körmöczitől imént idézett, Isten szükségességét méltató nyilatkozatában. Itt talán indokolt a német eredetit is adva felidézni Eichhornnak a teremtéstörténetre vonatkozó megállapítását: „Végül e könyv nyelvhasználata szerint Isten közvetlenül hoz létre mindent anélkül, hogy a természet folyását, vagy bizonyos eszközöket használna. De hát nincs is ebben semmi egyedi. Elképzelései teljesen megfelelnek annak a világnak, amely még nem tárta fel hosszú tapasztalások segítségével azt, hogy a dolgok miképpen függenek a közbülső okok láncolatától, s így megragad az egyetlen végső oknál, Istennél...”⁶¹

Az összefüggés nyilvánvaló, de azt természetesen nem merem állítani, hogy a két fejezet teljes tartalmát átvette a magyar unitárius gondolkodó. Azt azért megemlíteném, hogy kodikológiai szempontból nagyobb részek átvételét kizárni nem lehet. A Molnár Lehel segítségével elvégzett újabb vizsgálat alapján

⁶¹ Az eredeti idézet: „Endlich nach der Sprache dieses Buchs bringt Gott alles selbst unmittelbar zur Wirklichkeit, ohne sich des Laufs der Natur und gewissen Mittelursachen zu bedienen. Aber auch darum hat es nichts ihm allein Eigenes. Seine Vorstellungen sind nur denen der ältesten Welt überhaupt gleich, die noch nicht durch lange fortgesetzte Erfahrungen erforscht hat, wie alle Begebenheiten an einer langen Kette von Mittelursachen hängen; sie bleibt bei der letzten Ursache, Gott...” Johann Gottfried EICHORN, *Einleitung in das Alte Testament* (Leipzig: Weidmann erben und Reich, 1787), 55.

ugyanis elmondható, hogy az őrszóval egy összehajtott lapokból álló füzeteszerű egység fejeződik be, tegyük hozzá, hogy a második, hiszen az eddigi 44 oldalt két ilyen egység alkotja. Mivel az őrszó egy ilyen, borítószerű lap verzőján olvasható, s esetleges letépes okozta sérülés nyoma nem látszik, a legvalószínűbben egy ilyen füzetecskében folytatódhatott az írása, de azt persze lehetetlen megmondanunk, meddig.

Ha az utóbbi megfigyelésekhez hozzátesszük a korábbiakat, e bizonytalanság ellenére megállapíthatjuk, hogy az unitárius gondolkodó nem mechanikusan fordított, hanem egyéni megoldásokkal élt. Úgy gondolom, ezt akkor is megfigyelhetjük, ha egy kicsit közelebb lépünk ahhoz is, ahogyan a J. F. W. Jerusalemtől átvett szövegekkel gazdálkodott. Érdeemes talán abból kiindulnunk, hogy a Genézis autentikus voltáról felhozott bizonyítékok közül a negyediket, az Ábrahám történetének nyelvi egyszerűségét méltatót, amely, mint emlékezhetünk, a természetes naivitást a világ ifjú idejéhez és a pásztori élethez alkalmas tónusát emelte ki, Eichhorn a dolgozatunk korábbi részében már bemutatott J. F. W. Jerusalemre hivatkozva fogalmazta meg. Jelzi ezt a margón, sőt meg is nevezi a *Briefe über die Moseischen Schriften* című 1762-ben megjelent munkáját, amelynek azonban egyetlen ilyen megfigyelését hasznosítja, más tekintetben nem épít rá sem ő, sem a szóban forgó művét nyilvánvalóan ismerő, hiszen azt az önálló bibliográfiai összeállításában is szerepeltető Körmöczi. Ez a mű a fentebb tárgyalt *Betrachtungen*hez hasonlóan apologetikus szemléletű, a deisták s különösen a többször meg is nevezett Lord Bolingbroke [Henry St. John] (1678–1751) ellen irányul. Bár nem beszél verbális inspirációról, s Mózes könyveit Isten különös segítségével írotnak tekinti, ám Mózes szövegeinek megformáltságával nagyon mélyen foglalkozó apológia ez, amely már a levélsorozat utolsó tagjának címében (*Von der Schreibart des ersten Buches und der ersten Kapitel*) kifejezésre jut. Itt a mózesi könyvek és különösen az első elejének költői érényei kerülnek középpontba. Mózes az antikvitás legnagyobb költőjeként ünnepli, a költői kép Isten lebegő lelkéről, Isten méltóságteljes szava, a pompás önmegszólítások az ember teremtésénél, a Lélek emelkedett magasabb rendű voltának megjelenítése, az ismétlődő szekvenciákban gazdag leírás szerinte a világ teremtésének legművészebb előadása, magasan szárnyaló szöveg, röpte a saséhoz hasonlítható, mellette Pindaros is legfeljebb pacsirtaként szálldos. Ezt bizonyosan a deisták is elismernék, mondja, ha nem zavarná őket, hogy a vallás alapismereteit adó dokumentumról van szó. Nagy hangsúlyt kap, hogy költeményekből (*Lieder*), vagyis történeti énekekből és hieroglifákból építkező alkotásról van szó, amelyben nem csupán Mózes búcsúja (5Móz 32) őrzi ezt az eredetet, hanem a megelőző fejezetben is több utalás van (5Móz 31,19.21) a meghagyott törvények énekes

előadására. Mindez nem szokatlan az antikvitásban, s persze érv Mózes szerzősége mellett is, hiszen éppen ebből következik az előadásmód magabiztossága is, hiszen tisztában volt azzal, hogy a még mások által is elérhető források alapján ellenőrizhetők állításai.

Nagyon beszédes, hogy a teremtéstörténetben tapasztaltak alapján jut el a költészet általános érvényű meghatározásáig. Szerinte a költészetet a szokottnál elevebb és erősebb kifejezések és képzetek bizonyos szabályosságot kirajzoló ismétlései teszik, amelyek zárlatokat és kezdeteket felölelő tónusban és ritmusban jelennek meg. Bírálja azokat, akik a rímhez és a szótagszámhoz kötik a költészet jelenlétét, majd költő, szöveg és zene harmonikus összhangjára hoz példákat, és nagyon elmarasztalja Spinozát, azért mert csak kacagni tud Elizeus prófétán, aki csak akkor tudott megszólalni, amikor egy zenész támogatásával adhatta elő mondandóját. Jerusalemban szerint éppen az a nevetséges, hogy Spinozának zsidó volta ellenére fogalma sem volt a zenei kíséret és a költészet együttes jelenlétéről.

Fontos ugyanakkor azt is számba venni, hogy Jerusalemban szerint ez a zenével megtámogatott költőiség nincs mindig és minden műfajban jelen a Bibliában, s ez a hullámváltozás már a Genézisben is tetten érhető, majd nyilvánvalón megtapasztalható az Ótestamentum egészében, ahol ez az emelkedett költőiség a legintenzívebben a próféták megszólalásakor tér vissza. Ők valójában az embereket megindítani és felkavarni képes isteni üzenetek közvetítőiként ihletett szövegeket közlő költőknek tekinthetők. Náluk válik szélesebb körben nyilvánvalóvá, hogy a jövő megjósálása (*weissagen*) valójában a költői tevékenységgel (*dichten*) azonos, a költők a latin terminológiát alkalmazva isteni üzenetet továbbítók (*vates*), s művelői közé besorolhatónak véli a papokat is. Ebben az értelmezésben odáig is eljuthatunk, hogy a költészet az istenek beszéde (*Göttersprache*), az isteni dolgokkal való érintkezésből táplálkozik, átszellemült szárnyalása ebből eredeztethető.

A fejtegetés szorosabb értelemben vett verseléstörténeti szempontból is figyelemreméltó. Jerusalemban szerint ugyanis költészetről beszélhetünk akkor is, ha a szövegben nem mutatható ki sem a szótagok szerinti szabályosság, sem a rím. Ha ezeket időtlenül számon kérnénk, akkor úgy járnánk el, mintha a másik művészeti ágban csupán a menüettet tekintenénk táncnak, elfeledkezve arról, hogy ez a táncforma éppen úgy későbbi jelenség, mint ahogyan a szótagszám-beli megfelelés és a rím is csupán későbbi mesterkedés (*Raфинement*) eredménye. A pontos címet ugyan nem adja meg, de helyeslően idézi fel az anglikán püspököknek, Robert Lowthnak (1710–1787) a Johann David Michaelis (1717–1791) göttingeni professzor kommentárjával megjelent értekezését (*De sacra pæsi Hebræ-*

rorum), amelyet egyébként az egyetemes verstörténeti szakirodalom is kulcsfontosságúnak tekint. Ennek részleteire természetesen nem térhet ki dolgozatunk, azt viszont érdemes számon tartanunk, hogy Jerusalemnak idézett művével először jut el magyar közegbe egy olyan kötet, amelyben áttételesen ugyan, de olvashatók lettek Lowthnak azok a verselméleti megállapításai, amelyek pár esztendővel később, 1792-ben Földi Jánost az *Elmélkedés a zsidó versírásról* megírására ösztönözték, s amely szinte ősforrása lett azoknak a verstani törekvéseknek, amelyek a magyar verselés alapjait is a grammatikai párhuzamosságban keresték.⁶²

Dolgozatunk szempontjából azonban az a fontos, hogy Körmöczy nem követi Jerusalemet a költői emelkedettség és valósághoz való hűség lelkesült azonosításában. Ő nem gondolja, hogy a teremtéstörténet egyszerre lehet igaz és fennköltén költői. Számára csak az belátható, hogy a világot Isten teremtette, s mint láthattuk, megelégszik ennek a lecsupaszított ténynek az elfogadásával. Azt is láttuk az eddigiekben, hogy akkor sem észleli a poétikai nyelv szublimált emelkedettségét, ha nem kell úgy lemondania a szó szerinti értelmezésről, mint a hatnapi teremtés esetében. Talán világossá vált a fentiekben, hogy ilyenkor számára az *eredeti poetica nyelv* nem fennkölt, hanem *együgyűgyű, igaz és sincera, amilyen ártatlan a lélek és az érzés*. Ezért tartja rágalmazásnak, hogy Lázár szinte műfajokat is megnevezve azt meri állítani, hogy nála a poétikai nyelv használta azt is jelenti, hogy a Genézis szövegeit kitalációknak minősíti, tehát ő úgy gondolná, hogy fiktív mesékből, poétikai költemények darabjaiból rakták össze a Teremtés könyve elejét, sőt szinte Mózes minden írását. Az említett összegezésre hivatkozva ezért kérdezi most már felháborodva védekező iratában püspökünk, hogy „hol vagyon a deák kitételben régi mesékről emlékezet? Hol vagyon poétikai költemény?”⁶³ Tagadja tehát, hogy írásaiban és megnyilatkozásaiban a vizsgált bibliai könyveket költői *fikció*knak tekintette. Érthető persze a felháborodása, hiszen ő valóban megfontoltan kerülte el az ilyen felfogást. Nem lenne azonban ez abszurd, hanem csupán csúsztatás a poétikai mozzanatot a fent említett magasságokba emelő J. F. W. Jerusalem esetében. Hiszen akkor valóban a költőiség és *fikció* olyan azonosításáról beszélhetnénk, amely rendre megtörtént a kitalált történetek létjogosultsága mellett érvelő korabeli poétikákban. Tudunk is természetesen olyan költői művekről, amelyek programosan fikciókra épülnek. Sőt, folyamatosan születnek a korai újkorban oly elméletek is, amelyek ép-

⁶² HORVÁTH Iván, „A grammatikai szemlélet a magyar verselméletben”, Irodalomtörténeti Közlemények 76., 3. sz. (1972): 290–326.

⁶³ Lásd dolgozatunk függelékét.

pen ebben látják az irodalom lényegét. Lehet, hogy ezt a felfogást Körmöczinek tulajdonító Lázár nem csupán beleolvasott Jerusalemben, hanem tájékozott volt a fikciót kedvelő korabeli világi irodalomban is?

e. A vallás keletkezéséről

Az e. pontra adott válaszban is terjedelmes szövegrészlettel találkozunk, amelynek előtörténete rekonstruálhatónak látszik. Az könnyen megállapítható, hogy a latin nyelvű (most saját fordításomban is mellékel) sorokat a védekező irat megfogalmazásakor egy nagyobb (*De origine constellationum caelestium observationes criticae*) értekezésből emelte ki.⁶⁴ A védekező irat azonban tartalmaz olyan jelentős kitételeket is, amelyek nem találhatók meg ebben, ezért nagyon valószínű, hogy Lázár Sámuel egy korábbi, de a mostani értekezésnél nem terjedelmesebb, ettől csak valamelyest eltérő fejtegetés alapján fogalmazta meg ezt illető vádjait. A latin értekezés fennmaradt autográf változata tehát valószínűleg már a védekezés folyamata során keletkezhetett, jöllehet nem jelentéktelen helyeit aztán elhagyta magának a védekező iratnak az összeállításakor. Ezeket részletesen majd a dokumentum tudományos igényű, megjegyzetelt kiadása demonstrálhatja, ám azt már most megállapíthatjuk, hogy beszédes a valóságos források kikopása, illetőleg elhallgatása a védekezés során. A Lázár Sámuelnek átadott védekezés nem tesz említést ezekről, de a bővebb értekezés nevüket, illetőleg rövidített címüket még megadta, s így megállapítható, hogy három jelentékeny 18. századi csillagász művére hivatkozik. Az idézés sorrendjében haladva, először Johann Elert Bode (1747–1826) *Anleitung zur Kenntniss der gestirnten Himmels* című 1768-ban megjelent műve jön elő, majd két francia szerző következik. Noel Antoine Pluche (1688–1671) művét *Histoire* címmel emlegeti, de a címváltozat is megengedi, hogy a Körmöczi számára talán könnyebben elérhető 1740–1742 között Drezdában és Lipcsében megjelent háromkötetes német nyelvű kiadványra gondoljunk (*Historie des Himmels nach den Vorstellungen der Poeten, der Philosophen und des Moyses betrachtet: worinne der Ursprung des poetischen Himmels, der Irrthum der Philosophen ... gezeigt wird*). A harmadik szerző Charles-Francois Dupuis (1742–1809), akinek először 1781-ben a *Journal des savants* című folyóiratban, illetőleg egy ahhoz kapcsolódó különlenyomatban jelent meg az állatövi jegyek keletkezésére vonatkozó elképzelése (*Mémoire explicatif du zodiaque chronologique et mythologique*), amely ezt a felismerést

⁶⁴ Lelőhely Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltár, Körmöczi-hagyaték, Értekezések.

Egyiptomból eredezteti. Ez olyan nagy figyelmet keltett, hogy Nagy Frigyet a mű elolvasása arra készítette, hogy annak szerzőjét meghívja magához Berlinbe, azonban ez a meghívás az uralkodó hamarosan bekövetkező halála miatt nem valósult meg. A rövid kivonat alapján nem dönthető el, hogy Körmöczinek melyik járt a kezében. Figyelemre méltó viszont, hogy a franciától szigorúan csak a csillagászati fejtegetések egy részletét veszi át, s egyáltalán nem utal ezek kontextusára. Ez pedig nem lehetett közömbös számára, hiszen Dupuis már ebben a művében is felvillantja azt a szinkretikus vallásfilozófiai koncepciót, amelyet 1794–1795-ben megjelent négykötetes nagy művében dolgozott ki részletesen, s amely az emberi természet egyetemes voltából kiindulva a világ vallási mítoszainak asztronómiai eredetű közös vonásait mutatta be a kortársakat lenyűgöző erudícióval. Itt tehát nem szerepelnek a vallásfilozófiai megfontolások, ám ezek nem voltak ismeretlenek számára. Bizonyosan korábban eljutottak hozzá, ugyanis Johann Friedrich Ernst *Fürstbürger Phosphorus oder die Allerweltpfaffenharlekinade: Eine komische Geschichte aus der Sphäre des Mondes* című művéből *Phosphorus polgárfejedelem, avagy a világ minden papja bolondsága* címmel magyar fordítást is készített, s abban a holdon lezajlott hitviták egyikének a témája éppen a vallások keletkezése, illetőleg egymáshoz való viszonya volt. Mint Erdődi Alexandra nem régen megvédett disszertációja kimutatta,⁶⁵ a kolozsvári univertárius nem csupán az alapszövegét fordította le, hanem a jegyzeteket is, amelyekben a német szerző a legrészletesebben Christian Ernst Wunsch, *Horus oder Astrognostisches Endurtheil über die Offenbarung Johannis und über die Weissagungen auf den Messias wie auch über Jesum und seine Jünger (Hórusz vagy asztrognosztikus végső ítélet Szent János kinyilatkoztatásáról és a Messiás próféciáiról, valamint Jézusról és tanítványairól)* című 1783-ban megjelent művéből, illetőleg Constantin-Francois de Volney 1791-ben közzé tett *Les ruines, ou Méditations sur les révolutions des empires* című munkájából merített. Ez utóbbinak Körmöczi valamelyik korai, még *Die Ruinen* címet viselő német változatát ismerte meg. (1829-ben jelent meg először a teljes francia szöveget visszadó, a *Die Ruinen. Betrachtungen über die Umwälzungen der Reiche* címet viselő változat.)⁶⁶

⁶⁵ ERDŐDI Alexandra, *Körmöczi János (1763–1836) Phosphorus polgárfejedelem c. művének magyarítása és európai háttere* (Szeged: 2003). Doktori disszertáció.

⁶⁶ Az 1792-es berlini német kiadást követte 1798-ban egy lipcsei német kiadás is. Franciaúl a 2. kiadás 1792-ben Párizsban jelent meg, majd 1839-ben is kiadták.

Wünsch művét már korábban bemutatták Balázs Péter és Zsoldos Ferenc nem régen megjelent dolgozatai.⁶⁷ Ezekben szuggesztív képet kapunk arról, hogy a művét névtelenül megjelentető szerző⁶⁸ a bevezető reflexiók szerint táboron kívüli pozícióból megszólalva valójában nem az apokalipszisértelmezésére vállalkozik, hanem az eddigi értelmezések tarthatatlanságát a vallások keletkezésének új elméletével teszi megragadhatóvá. Részletesen kidolgozott elképzelése szerint ugyanis az értelmezési zsákutcák akkor keletkeztek, amikor a természet szemléléséből kialakult és az egyiptomiaknál egy ideig még ezt a közelséget érzékeltető képzetek elvesztették eredeti hamvasságukat. Az ősi szemléletet kioltó új építmények egymással kibontakozó reménytelen küzdelme folytatódott aztán a későbbi évszázadokban is, s Wünsch ebben az összefüggésben vizsgálja a kereszténységet és annak alapszövegeit is. Kimondja, hogy a próféták nyelve nem más, mint az ókori asztrológusok nyelve, mely az égbolt és benne a csillagok megfigyeléséből származik. Nála tehát minden vallás alapvetően a régi egyiptomiaktól származik, a természeti események örök áramlása pedig minden felekezetenél megfigyelhető: a magyarázatok eltérése nem cáfolata a közös eredetnek. A zsidók, a keresztények, a muszlimok és más keleti népek vallásának is egy az alapja, még akkor is, ha nagyon eltérőnek mutatkozik nyelvhasználatuk és mitológiájuk, hiszen mindegyik a *természet nagy könyvéből* veszi az alapvetéseit. Ezt a tézist veszi át a csillagászati összefüggésekre kevésbé figyelve és oldottabb előadásban Constantin-Francois de Volney is.

A Johann Friedrich Ernst Albrecht német szövegét magyarra fordító Körmöczi a *Phosphorus polgárfejedelem* több jegyzetében hivatkozik a *Horusra*, de illusztrációként elégnek látszik idéznünk a 48. legfontosabb részleteit:

„Minden tudósb írók egyek abban, hogy hogy religió bölcsője Ægyptum, mint elsőbb politizált ország, a religiók öszve vetése, hasonlítása, mind itt is ezen próbációt erősíti, a religió itt se volt mindenkor azon tudomány, és amint itt változott, úgy másutt is, innen igen nehéz minden contradictoriumot megegyeztetni, inter minden szisztémában, az originale ægypticum quid esse, elucet. A tiszta

⁶⁷ BALÁZS Péter, „»Az első Istenek a félelemből származtak« (Verseghy Ferenc valláskritikai értekezéseiről)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114., 2. sz. (2010): 122–137, 124–125. ZSOLDOS Endre, „Verseghy Ferenc a teremtésről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 127., 2. sz. (2023): 124–125.

⁶⁸ Jó áttekintést ad a mű kontextusáról is Jürgen van KEMPSKI: „Apokalypse, Horus und Geistesgeschichte”, *Zeitschrift für Religions und Geistesgeschichte* 47., 4. sz. (1995): 304–319.

ægyptumi titkos religió csupa asztronómiai signumokon fundáltott, és csak physice kellett értetnie, végre ez a papoktól se kezdett értetni, vagy ex scopo megcsalattatásra fordítottott. Ebben hát a természeti phænomeneknek képe és tudósítások voltak az csillagok pozícióiról, emellett elébeszélései a vetés, aratás, nyár és télről, meghaló és újonnan kelő elevenedő magokról, etc... Midőn igaz értelme ennek elveszett, Napból Isten Osiris, a Lunából Isis Isten Asszony, a gyermekből pedig a mezők gyümölcsei Kis Istene, Horus lett. E volt a háromságra az első fundamentum. Az Ægyptiusoknál tehát Osiris, Isis, Horus, apud Græcos Zeus, Aphrodite, Cupido (Amor Eros) Pittagorasz piritus, anima, corpus, apud alios Jupiter, Juno, Vous, apud Christianos quoque Deus, Maria, filius, apud Judeos Spiritus Dei, szűz víz, vox vel logos. Moses az Isis mysteriumában járatos volt, és az egy Istenről, a pusztá láthatalan égi világosságról a chaldeusok és perzsák Istenéről is hallhatott, de ő ennek igaz értelmét, mint kozmogóniája mutatja nem értette, ő megtiltotta a kép imádást, jóllehet az ily képeket mint Istent imádni Ægyptumban megtanulták volt, és Babylonban jobban is megtanulhatták, de mivel törvény szerint semmi idegen istent tisztelni szabad nem volt, az említett három Ægypti Istent a Mózes kozmográfiájára fordították, melyben a Napot vagy Virum Isten lelkének, a Holdat hingræuliches vízre, és a gyermeket a teremtés első szülöttjére vették, hoc est pro luce, és mivel a világosság juxta enarrationem az első szóra *fiat lux* formáltatott, ezt arról Wortnak vel græce logosnak nevezték, és ezt a harmadik teremtő Vesenné tették. A görög philosophusok, qui naturæ res scrutabantur, ezen hármot három principiummá változtatták, Veltgeist vel Luft, reines Vasser, reine Erde. Alchimistæ in sulphur, Mercur, salem. Breviter Ægypti, Chaldei, Judei, Græci, Christiani a Nap s Holdról való képeket festgették, változtatták, ut placuit, míg az Újtestamentum némely helyei szerént 3 sunt in cælo et tres in terra etc. az istenség három személyei lettek...”⁶⁹

A sokszor részletezett egyiptomi alapokon nyugszik tehát minden vallás, s a csillagok mozgásának törvényszerűségeit vizsgálva jutottak el ahhoz a dualizmushoz is, amelyet egyetemes magyarázatot ígérően jelenített meg Johann

⁶⁹ KÖRMÖCZI, *Phosphorus polgárfejedelem*, f. 57–58.

Friedrich Ernst Albrecht említett és Körmöczi által magyarított műve, amelynek címadó alakja Vénusz, a Nap utáni legszebb csillag lett. Így aztán ha az ég vizsgálói jelenteni akarták, hogy a Nap előhírnökeként feljött a horizontra a fényhozó (Phosphorus), akkor egy szépségével a naphoz közelítő férfit festettek rá az égboltot ábrázoló képre. Amikor pedig azt akarták megjeleníteni, hogy a felkelő nap őt elhomályosítja, akkor ugyanőt a mélybe fejjel lefelé alázuhanó alakként ábrázolták. Ez az ábrázolás lett aztán a széles körben elterjedt dualizmusok alapja, egészen a lázadó angyalok ősgonosz vezéréig, akit a Nappal versenyezni akaró kevelysége miatt vetett le a mélybe a főisten.

Ha a *Phosphorus polgárfejedelemben* és Körmöczi leginkább felhasznált forrásaiban, vagyis Wünschnél és Volneynél szereplőket és a *De origine constellationum*ban olvasottakat szembesítjük a védekező irattal, akkor kétségtelenül figyelemre méltó különbségeket regisztrálhatunk. A védekező iratból elmarad a *De origine constellationum* nyitómondata – *Aprima statim impopulationis telluris epocha maiestatica illa corporum caelestium contemplatio excitaverit animos hominum ad attentionem*⁷⁰ – vagyis annak kinyilvánítása, hogy az égitestek felséges látványa már a föld benépesülésének első korszakában felkelthette az emberek figyelmét. Az értekezésben tehát a Hórusz világába lépünk be a csillagok látványára figyelmező emberek középpontba kerülésével, ám a védekező iratban csak a jelenségek tárgyzerű leírásával találkozunk. Később is az objektivitásra törekvő, az erős kritikai mozzanatokat megszelídítő leírás dominál. A 2. pont esetében a védekező iratban csak azt olvassuk, hogy a csillagok állásának magyarázatát bizonyos helyeken a vallás embereire bízta, a *De origine*ben az is hozzá van téve, hogy a vallás emberei vindikálták maguknak ezt a jogot (*vel ab ipsis sibi vindicatae*). A 3. pontban a védekező iratból elmarad, hogy a műveletlen tömeg a jövendölések kiváltotta csodálattól elragadtatva a csillagászati jelenségeket vallási misztériumoknak tekintette, s így állt elő a sok ünnep, áldozat, szent időszak magyarázata a történetíróknál és Mózesnél. (*Plebs vero rudis admiratione praesagium abrepta has observationes venerabatur ut misteria religiosa. Unde multorum festorum, sacrificiorum, annorum et mensium in historicis et scriptis Mosaicis explicatio.*)⁷¹

A 4. ponttal kezdődően aztán nem is fordítással, hanem inkább tömörítő összefoglalásokkal találkozunk, s ezekben, mint említettük, az állatövi jegyek keletkezésének csillagászati magyarázatai a legterjedelmesebbek. Az ezen túlmutató részletek kiindulópontja a nyári nappali és a téli éjszakai égbolt leírása,

⁷⁰ KÖRMÖCZI, *De origine constellationum*. 1r.

⁷¹ KÖRMÖCZI, *De origine constellationum*, 2r.

amelytől eljut a sötétség és világosság angyalainak szembeállításáig. Fontos tudnunk, hogy az itt átvett szövegrészek zömének forrása a *Phosphorus polgárfejedelelem* főszövegében, illetve a hozzáfűzött jegyzetben (130.) olvashatók. Nem szerepel viszont itt, s új mozzanatnak tekinthető Lucifer története (Ézs 14,12–14). Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy felsejlik ugyan ezekben a részletekben a világegyetem egészének és az emberi történelem teljességének dualisztikus, két egyaránt hatalmas erő küzdelmeként elképzelt felfogása, ám ennek legrészletesebb kimunkált változatát nem veszi át forrásaiból. Mivel a védekező irat ebben a témában is rendre a *Phosphorus polgárfejedelelem* szövegével gazdálkodik, igen beszédes, hogy a leginkább kiérlelt változat itteni idézésétől eltekintett. Ez az igazságosztó fejedelem záróbeszédében olvasható, ahol (a németben a 418., a magyarban a 422. versszak) a rossz és a jó örök küzdelmeként jeleníti meg a világtörténelmet, s kifejezetten annak beláttatására törekszik, hogy a rosszra is szükség van. Talán az sem véletlen, hogy már a *Phosphorus polgárfejedelemben* olvasható magyar fordítás is igen szegényes,⁷² de még szembeötlőbb, hogy míg a *De origine* áveszi, a védekező irat mellőzi azt a hozzáfűzött jegyzetben olvasható párhuzamos felsorolást, amelynek tagjai a kommentár szerint szinonimáknak tekinthetők:

dies æstas sol vel lux ignis vita... Deus
nox... hiems... tenebræ frigus... mors... Diabolus⁷³

Bizonyára világos az elmondottakból: Körmöczi joggal tiltakozott amiatt, hogy vádlója kiforgatta, félremagyarázta írásait, hiszen több esetben valóban arról volt szó, hogy a másoktól átvett idézetekből következtetett a vádlott véleményére. Nyilvánvalóak Lázár Sámuelnek a csúsztatásai is, hiszen csak a vallási elképzelések asztronómiai magyarázatának végletes leegyszerűsítésével lehet eljutni addig az állításig, hogy az angyalok és az ördögök csupán csillagok lennének. A *Phosphorus polgárfejedelelem* szövegének középpontba kerülése viszont árnyalja a képet. Ez önmagában is jelentékeny új mozzanat, hiszen eddig egyetlen adat sem került elő arról, hogy a kortársak bármelyike reflektált volna rá. Körmöczi válaszra kényszerülése tehát mindenképpen figyelemre méltó, jóllehet

⁷² Illusztrációként adjuk a német szöveget és magyar fordítását:

Und doch entsteht aus ihren Streit Bewegung, Werden, Leben / Ihr Kampf ist's der seit Ewigkeit / Den Wesen Stoff gegeben. / Ihr staunet an der Sonne Pracht / Der Sternen Glantz – doch muss di Nacht / Nicht beiden Werth erheben. (És ezekből a párharcból keletkezett a mozgás, születés, élet. Öröktől fogva ez a harc szolgáltatott anyagot a létezés számára. Csodálkoztok a Nap pompáján, a csillagok fényén – de vajon nem lehet ugyanúgy dicsőíteni az éjszakát is?) Mindkettőt idézi ERDŐDI Alexandra disszertációja.

⁷³ KÖRMÖCZI, *De origine constellationum*, 2r.

nincs információnk arról, hogy Lázár Sámuel miként szerzett tudomást arról, hogy környezetében ilyen, szokványosnak egyáltalán nem nevezhető művek és gondolatok vannak napirenden. Ez még akkor is figyelemre méltó, ha számolunk *Phosphorus polgárfejedelem* Erdődi Alexandra által szépen kimutatott ambivalenciájával és többszólamúságával. Másfelől Körmöczi válaszából azt is láthatjuk, hogy nem csupán Ernst Albrecht művéből merített, hanem az ottani fiktív világban megfogalmazódott elképzeléseket szembesítette az egyértelműen tudományos céllal született munkákban olvashatókkal is, s mint fentebb kifejtettük, nagyon valószínű, hogy ez már az ellene folytatott eljárás során megírt korábbi összefoglalásában megtörtént. Mivel a korábbi művekben nem találtuk nyomát, nagyon valószínű, hogy ebben a fázisban került elő az Ézsaiásnál olvasható szöveghely is, amelynek értelmezési lehetőségeiről a püspök megengedően nyilatkozik. Nyilvánvalóan önvédelmi célokat szolgált az a gondolatmenete szempontjából mellékes, ám az adott helyzetben hasznosnak látszó kijelentés, hogy az állatövi jegyekkel kapcsolatban egy ponton legalábbis ugyanazt vallja, mint a katolikus Szabó József.⁷⁴

A védekező irat *f.* pontjáról szöveg hiányában semmi bizonyosat nem mondhatunk. Körmöczi szerint „bolondoskodás és kábultság nélkül nem lehet csak képzelni is, hogy azt én tanítottam”.⁷⁵ Legfeljebb abba kapaszkodhatunk bele, hogy oppositumok synonymáiról beszél. Az kétségtelen, hogy ez a meghatározás ráhúzható lehetne az imént idézett *dies–Deus, nox–Diabolus* sorozatra, s az is bizonyos, hogy ezt a dichotómiát ilyen pőrán aligha tekinthette magáénak Körmöczi, tehát indokolt lenne az ismételt csúsztatás elleni heves tiltakozása is.

Összegző észrevételek

Tisztában vagyok azzal, hogy új dokumentumokat közlő tanulmánytól elvárható lenne annak összegzése, hogy a megfigyelések miben és mennyiben módosították a főszereplőjéről kialakult eddigi képet. A kép árnyalása azonban csupán a fentiek alapján megalapozatlan lenne. Ne feledjük, a fentiekben csupa olyan szövegről volt szó, amelyek a kinyomtatásig nem jutottak el, s legfeljebb azt körvonalazhatjuk, hogy Körmöczi szűkebb környezetében vagy tanítványai körében mik váltak ismertté. Egyáltalán nem kívánjuk tagadni ennek jelentőségét, hiszen a Holbach fordításrészlet azonosítása után aligha tagadható, hogy ily módon még ez a radikális ateista természetelvű műnek a szövege is napirendre ke-

⁷⁴ Róla lásd: BALÁZS Péter, „Körmöczi János kéziratok Mózes értekezéséről”, 294–295.

⁷⁵ Lásd dolgozatunk II. függelékét.

rült. Bizonyosan céljai között szerepelt tehát, hogy a korabeli bölcseleti-teológiai elképzelésekkel ismerős diákok kerüljenek ki kezei alól, s persze azt is hozzátehetjük, hogy a megszokottnál jóval nagyobb kockázatokat is képes volt vállalni ennek érdekében. Nem kevésbé figyelemre méltók a diákjai érdekében meghozott humánus és átgondolt intézkedései. Kiemelkedően fontosnak tartjuk ugyanakkor azt a párhuzamot, amit Gedő József, Kozma Gergely és Kiss Mihály nézeteknek megszélidülése között ki tudunk mutatni, azzal a fontos különbséggel, hogy az utóbbi esetben egy diákjait korábban is megkímélni akaró kivételes tanár adja diákjai kezébe a célszerűnek gondolt olvasmányokat. Kant bölcseletének ilyen hatását már jó régen felismerte a hazai szakirodalom, s itt most a nagy német bölcseleti szövegeihez érdekesen társulnak a felekezeti ortodoxiáktól távolságot tartó törekvések képviselői, lett légyen szó a németországi neológusokról, vagy a fizikoteológia harcoss polémiát kerülni igyekvő híveiről. Ennek a folyamatnak a részletesebb bemutatásához alaposan elemeznünk kell azt az eddigi szakirodalomban a teljesség igényével még nem vizsgált kérdést, hogy milyen a viszony Körmöczi kéziratban maradt és nyomtatásban megjelent szövegei között. Ennek bemutatása lesz következő dolgozatunk tárgya.

FÜGGELÉK⁷⁶

A felelősségre vont diákok reverzálisa

Nos infrascripti per Clarissimum Dominum Rectorem Joannem Körmöczi ob factum quod libelli *Le vrai sens du Systeme de la Nature* ouvrage posthume de M Helvetius a Londres 1774. altissime ut certo jam nobis constat, prohibiti, versionem in Idioma Hungaricum extractive adornatam descriptimus et apud nos detinuerimus, in jus adtracti et post peractam mentionatorum manuscriptorum confiscationem amissione etiam beneficii pro huc semestre fundationalis puniti. Paternae praeterea eaque ac severe admoniti super eo quod nos perniciose illa principia in eodem libello contenta fovere, animumque ad similia providere exhibere aufuerimus et hoc ipso tam nobis ipsis juxta Appr. Const. Part I. Tit I., 3. quam vel maxime sacrosanctae religioni nostrae exitium parare videremur. Praesentis hisce literis nostris recognitionibus ac reversalibus delectum nostrum juvenilis animi novitatis avidi commissum summo animi

⁷⁶ Az itt szereplő latin nyelvű szövegeket saját fordításomban kurziváltan adom. Szögletes zárójelben Körmöczi kiegészítései olvashatók. MEUKvGyLt

mœrore fatemur, ac recognoscimus super eo tamen quod nos principia in eodem contenta foveremus, aut fovissemus et similibus quidpiam contra Sacram nostram Religionem moliti aut in posterum moliri in votis habuissemus aut haberemus fide Deo debita firmiter protestamur. Nosque unice novitatis amore commotos versum illud opusculum descripsisse a Societate Togatæ Statuque Ecclesiastico et simul in mentionato articulo approbatali specificata sancte promittimus nos in futurum nihil tale cogitatueros, scriptis aut viva voce sparsueros imo si quorum animos pestillenta hac opinione corruptos esse adverteremus, eos sine mora eo quo par est delatueros, in quorum fidem damus has testes literas propriis nostris manibus et sigillis munitas.

Claudiopoli die 15a Junii 1805.

Joannes Kriza manu propria

Adamus Koncz

Josephus Vida

Samuel Barabas

Joannes Mathe

Ladislaus Mhazi

Joannes Kováts

Sigismundus Deák

Stephanus Veres

Joannes Murvai

Josephus Pálfi

Áron Barabas

*Mi, alulírottak, akiket Körmöczi János, a kollégium híres rektora felelősségre vont amiatt, hogy Helvetiusnak a halála után Londonban 1744-ben kiadott *Le vrai sens du Systeme de nature* című művéből készült magyar fordítás szövegét lemásoltuk és magunknál tartottuk, amelyről immár számunkra is a napnál világosabb módon kiderült, hogy tiltott szöveg, s akiket ezért felelősségre vontak, majd akiket a másolatok elkobzása után arra ítélték, hogy egy féléven keresztül ne részesüljenek az alapítványi támogatásból. Ezen kívül, akik szigorú atyai megintésben is részesülünk, s a legszigorúbban parancsba kaptuk, hogy tartsuk magunkat távol azoktól a veszedelmes tanoktól, amelyeket ez a könyv tartalmaz, ne hagyjuk, hogy ezek a tanok lelkünkbe beférközzenek, hiszen az ilyenekre büntetést ró ki az *Appr. Const. Part. I. Tit I. § 3. pontja*, azok pedig, akik ilyeneket tanítanak, legszentebb vallásunkat is végső veszedelemnek teszik ki. Mi tehát jelen beismerő írásunkkal és reverzálisunkkal bevalljuk és elismerjük a fiatal léleknek újítás iránti forró vágyából származó vétküinket, és töredelmes megbánó lélekkel kinyilvánítjuk, hogy a*

mondott könyvben foglaltakat elfogadtuk és megfogadtuk, hogy szent vallásunkra irányuló ehhez hasonlókat is magunkévá tesszük. Most viszont kijelentjük, hogy kizárólag az újdonság szeretetétől felbuzdulva másoltuk le a mondott művet, majd a togátusok egyházi rendhez tartozó tagjaiként fogadalmat teszünk arról, hogy a jövőben sem élő szóval, sem írásban nem terjesztünk ilyen gondolatokat, továbbá arról is, hogy ha bárkinél ilyen ártalmas gondolatok jelenlétével találkozunk, arról haladéktalanul jelentést teszünk. Minderről most ebben a saját kezű aláírásunkkal és pecsétünkkel hitelesített iratban teszünk fogadalmat.

Kelt Kolozsváron 1805. június 15-én.

Az ellenem sub. a. b. c. d. e. f. feljegyzett vádpontokra reflexióim⁷⁷

a.) Hogy az okos embernek két religiójának kell lenni, egyik, amelyet belső-képpen hiszen más pedig, melyet csak szájával vall – és hogy az unitária vallásban is a Krisztus Jézusról való egész confessio religiónknak csak illetén külső ágazatja, mely a Dési complanatio által tétetett bé a hit cikkelyei közé, de való-sággal az unitária valláshoz nem tartozik, ennél fogva, noha politikából tanítatik, mindazon által egy okos unitárius ember is azt nem hiszi.

Ami ezen kicsiny rész a. betű alatt elő adatott egész dologból valóság volt, és amennyiben Néhai Superintendens Lázár István Uram, aki reám, mint a status levelei regisztrációjára kirendeltetett biztosra, az ötödik professzori statio fundáltatásakor, azért hogy én is azon jó szívű és örökös emlékezetet érdemlő fundátorok statusunk boldogítására törekedő planumának és intézetének kedvelője is, amennyiben rajtam állott superintendensünk ellenkező tetszése elmellő-zésével is eszközlője voltam, megnehezteltetvén, engemet megtámadott, s szavaimból erőszakos és balra facsort értelem szerint vallástalannak nevezett, s fenyegetni kezdet, s ezen megsértetésemért én is magam mentségére keményebben szólattam, sőt azt is, mely illetlen erőszakos utakon és módokon kívánja statusunk s consistoriumunk elsőbb és több számból álló tagjai tetszése ellen is a maga plánumait, mint a jelen lévő esetben is ki vinni, egyenesen szemibe kimondtam, és e mellett vallástalannak lett neveztetésemért a főconsistoriumtól satisfactiót is kértem, maga pedig superintendens uram azon panaszolván, hogy így praesidiumát nem viheti, ha subordinussai szembe állanak, hogy mindezeknek a' lett a következése, hogy a főconsistorium ártatlanságot megesmévén a dolgot úgy kívánta complanálni, hogy a néhai superintendens Úr is engemet az

⁷⁷ Betűhív átírás.

igazságtalan és igen terhes megsértésért megkövessen, és én is megkövessém azért, hogy mint *præsesem* ellen kikelni és kemény szókkal illetni nem átalottam, végezetre, hogy ezen *conclusumnak*, s az ebből következő egyben békeltetésünknek eszközlése végett a főconsistorium által három biztosok ú. m. Méltóságos Ítéző Mester Sala Mihály, Nagyságos Tekintetes Bartha Móses és Tekintetes Siko István Urak nevezettek ki, kik előtt az egymást megkövetés végbe menjen, s hogy ezen méltóságos és tekintetes biztos urak azon *præfigált*, s mindkettőnknek előre megjelentett terminuson meg is jelentek, s én is a *superintendentiális házhoz* által menvén a *conclusum effectumba* vétetett [s csupán néhai *Super.*], meg is békéltettünk, s az egész dolog folyása csupán néhai *superintendensünk* becsületének leendő kedvezésből nem iktatatott be a *protocollumba*. Mindezekről Méltóságos Sala Mihály és Tekintetes Siko István urak bizonyíthatnak, sőt hogy ezekről solenniter költ *testimoniumokat* adjanak, minden igazság szerint meg kívánom.

Ezen *a.* betű alatt lévő vád tehát tökéletesen sopiálva lévén csupán a bosszúálló indulat elevenítheti fel, nékem mint egyszer örökre sopiált dologhoz, hozzá se kellene szólanom, de mint hogy egészen másféle tételekkel [és szókkal] igazságtalanabban megfordítva és megtoldva vagyon a feladás [én azonban valaha úgy amint vagyon itt a feladás], hogy azért annak valósága ellen solenniter protestálni, s a dolgot a következőkben világosítam meg.

Ezen *a.* betű alá szorított egész vádnak két része vagyon: az első, hogy minden okos embernek két *religiójának* kellett lenni, egyik melyet hiszen, a másik, melyet vall.

Ezt ezen kitételekkel így soha nem mondtam, hanem egy főconsistoriális gyűlés alkalmatosságával ebéd után beszélgetés közben [öreg papjaink között] *extra sessionem* elfordulván az *unitárius lengyel atyáknak* onnan lett kiűzetések, kérdésbe jött valljon találkoznak-é másokon olyan erős hitűek [...] elhagynák hazájokat, s mindeneket mint ők, *et pro, et contra* tétettek a vélekedések, én magam is *superveniálván* Tekintetes Kontz Uram előmbe terjesztette a kérdést, mi volna az én vélekedésem ebben, amelyre feleletem e' volt: nem igen hiszem, hogy sokan találkoznának a máii világban olyanak, mert egy okos embernek különbséget kell tenni a *religió külsője*, és a *religió belsője*, vagyis a *status religió* és a *szív religiója* között. Én ezeknél többet egy szót se szólattam, hanem nagyságos tekintetes *superintendens* uram azt *reflectálta*: e szerint tekintetes uramnak két vallása volna, egy, amelyet hiszen, más, amelyet vall szájával. Melyre én azt feleltem, nem, mert a vallás köntöse nem maga a vallás, és én ezt írásban is megmutathatom, ezer példái vagynak ennek. *Nicodemus* a zsidó *synagógának* tagja volt, mégis az *idvezítőnek* titkon való tanítványa is. [E végre produkálhatom in

origine azon akármely templomban is szabadon elé adható prédikációt, melyben ez a professzió tisztán ki van dolgozva nyomtatásban.] És így ezen fennebbi környüállásos feleletemből kikövetkeztethető az igazság, és lelkiismeret megsértésen kívül az, hogy én minden okos emberben...

Ami pedig a második ágát illeti, hogy az unitária vallásban a Krisztus Jézusról való confessio religiiónknak csak ilyen külső ágazata, mely a Desi complanatio által vétetett be az hit cikkelyei közé, de valósággal oda nem tartozik, és ennél fogva, noha politikából tanítatják, de egy okos unitárius ember azt nem hiszi.

Ezen kitételek is nem egyebek igazságtalan criminatióknál, s hogy ezen értelemben ilyen kitételekkel valaha mondtam volna, vagy principiumul tartanám, vagy akármely becsületes és igaz unitárius emberről ezt hinném, arról solenniter protestálok. Ami a dolog valóságát illeti, arról megvilágosító declaratiómat ezekben tészem meg. Egy bizonyos papi gyűlésnek alkalmatosságával a religiókbéli különbségekből midőn beszélgettünk, néhai superintendensünk azt mondotta, hogy csak azon egynek örvend, hogy unitárius ember, mert a több religiók közül mindenikben vagyon valami contra rationem, de az unitária vallásban semmi sincs contra rationem. Melyre én azt feleltem: a mi vallásunk se jöhet tökéletes exceptióba, mert valamint mű a több vallásbelieknek effélel szemekre vetünk, úgy azok is vethetnek mi nekünk, p. okáért azt: hogy mi az Úr Jézus örök istenségéről különbözünk vélekedésünkben, mégis isteni tisztelettel imádjuk, ebből vagyon, hogy az Úr Jézusról való hit cikkelyei közül az imádtatás Dávid Ferenc és mások által is disputatio alá vonatott, de a Desi complanatio alkalmatosságával büntetés terhe alatt disputatio alá se jöhető hit cikkelyévé határozottatott. Ezek az én szavaim magamnak is esmérem. Ezek mondása alkalmatosságával néhai superintendensünk se tett ellenem semmi reflexiót, hanem a fennebb deklarált ötödik professzori statióval indult collisionk alkalmatosságával vallástalanságom megmutathatására elé hozta ezt, hogy én az Jézus imádtatását contra rationem lévőnek tartom, de szavaim valóságos értelmét környül állások elé adván ezen ága is a vádnak az elébbivel együtt kölcsönös egymást megkövetésünk alkalmatosságával elenyészett. Azonban, valamint hogy néhai superintendensünkben nagy gyengeség volt egy privát beszélgetésben folyó, s csak bizonyos kitételű erősítés meggyengítésére előhozott reflexiót felvenni, és abban erőszakosan más ellen fegyvert készíteni, úgy sokkal nagyobb gyengeség fiában, hogy effélékkel kíván zavart csinálni [Consistoriumi és.] a J. K. Guberniumhoz fel bocsátott mocskos, igazságtalan feladásaira consistoriumunkat az illendő felelet tételtől elrettenteni kívánja. Annyival inkább.

Mivel én még Isten kegyelméből meg háborodott elmélyű ember nem voltam, szentséges vallásunk fundamentumos ágazatait, confessiónkat, histórián-

kat, s religiónk fátumait [tudom...] s édes hazánkknak hozzánk s religiónkhoz való constitutionalis relatióját is tudván e szerint magával a dolog természetével ellenkezik, hogy tulajdon személyem és vallásom gyalázatjára és veszedelmére azokat hinném, s tartanám principiumaimnak, melyeket [mely] a más egyéb erősségekből ki fogyatt határtalan bosszút álló kívánás fegyver gyanánt ragadott ellenem kezébe. Továbbá

b.) Hogy ugyanezen Principiumomat 1812-ben 8a Aug. az erről való disputatio elé beszélésével mi kinézésből hoztam elé?

Hogy ezen az említett napon-é vagy máskor, bizonyoson nem tudom, de hogy emlékeztem erről igaz, s beszéltem, hogy édes atyával volt collisióm, mely kölcsönös megkövetés által sopiálódott, és kinézésem az volt, hogy az atyával volt ezen collisióért a fia ne tartson ellenségnek, de hogy recognationaliter azon principiumok aránt szólattam volna, vagy mint principiumomat úgy adtam volna elé, nem igaz.

c.) Hogy minek utána édes atya az ateusoknak franciából magyarra fordított, a collégiumban az én rektorságom alatt elterjedett breviáriumát a *Systeme de la nature* nevű tiltott könyvet cirkulálni észre vette, ennek exemplárjait confiscálta, én mint rektor librorum censor mint adtam a confiscálás után oly éretlen eszű ifjaknak, kik közül egyik confusióba jött.

Ezen c. betű alatt kitett vád a feladónak egész lelki esmérete, s gondolkodása módját egyenes karakterit és szelíd intézeteit in ipso originali kimutatja. Néhai superintendensünk ezen könyvnek fordításáról, circulatiójáról, confiscatiójáról s az egész dolog folyásáról egy betűt se tudott, hanem én hivatalbeli kötelességemnél fogva észre vévén a dolgot, személyes lustrátiom által és a legkeményebb investigatio mellett, kiknél találthathatnék egészbe vagy valamely részbe kikeresvén confiscáltam, s mind azokat, akiknél találtam, kemény megfenyítés, dorgálás és megbüntetés mellett reversáltattam is, amint hogy mindazoknak hibájok megismeréséről, s hogy soha többé effélébe nem elegyednek az abban lévő principiumokról örökre, melyet most is az ifjú és csak újságra való kapás okozott még csak nem is álmadoznak, egyéb aránt hazánk megbüntető szoros igazsága szerint vélek leendő bántatásról sub 15a Juni 1805 költ kötelező írásokat in ipsis originalibus ide rekesztettem. Ezen lekötelezést s ennyi részben megbüntetések eléréséig tartván arra, hogy ifjú éretlenségek hibája veszedelmét velem megismertetvén, őket jobb, az egyenes útra térítem, s a törvény büntető erejével

az ilyen kábult principiumoktól elrettentsem, az egész történetet az ő siránkozó kérésekre is titokban marasztottam, s másfél esztendőök eltelve történt az, hogy néhai superintendensünknek még egy-két konsistoroknak kijelenttem. Mind-ezekről ők magok az ifjak, mert még életben vagynak bizonyosságot tehetnek, [sőt, ha jól emlékszem az méltóságos főkurátor úrnak is jelentettem]. Igazságtalan és alacsony rendű fogás az, hogy néhai superintendensünk, aki erről semmit sem tudott konstatálta volna [annyival is nagyobb] pedig az igazságtalanság és példátlan reá fogás, hogy azon gonoszt és veszedelmet, melyet én hivatalbeli és válásomhoz viselhető buzgó egyenességből megfogyattam és elenyésztettem, most ellenem fegyver gyanánt vészen kezébe.

d. Subversio hogy Moses próféta teremtésről írt könyve több aprólékos régi mesék, de nevezetesen két Jehova és Elohim nevezetű poétai költemények maradványaiból, rész szerint pedig az ő idejébéli történetekből szedegettettek egybe, és csupán Mosesnek bírói és törvényhozó hatalmánál fogva lettek a közönséges hitnek tárgyaivá, s jól lehet tehát ezen öszve toldott dolgok sokáig érthetetlenek voltak, de az újabb *physicas* feltalálások a titkok ezen szent rejtekéhez már kolcsot adnak.

Original

Sententia tamen philosophorum christianorum de fontibus scriptorum Mosaicorum hæc est: quod Moses carmina antiquissima seu mysthica fragmenta hyeroglyphica circulatione communi usitata, traditione orali et hyeroglyphica propagatur, ut antiquitates colligit ac in certum ordinem digessit, quibus eventus sui temporis etiam adjecit, et quæ judex ac legislator conciliata illis auctoritate conservavit ac successu temporis alia atque alia illis adjungenda subscepit. Fragmenta e quibus priorem partem collectionum in primis undecim Geneseos capitibus contentarum descripsit, duo fuisse commemorantur. Unum Jehova, alterum Elohim, quia in illo Deus Jehova in isto Elohim nominabatur. Hic duobus fragmentis duo carmina conveniebant, ea copulata univit, si discrepabant, ea utraque adjunxit, unde factum est, ut nomen Jehova et Elohim alternatim occurrant, eademque res presertim relatio de creatione, de formatione hominis, de diluvio pluribus in locis occurrant Confer gen. Cap. V. 1. 26. Cap. 2. v. [11.] etc.

Sacræ istæ ab eo relatæ reliquæ diu erant inexplicabilia, novæ tamen detectiones *physicæ* nova observata critica clarum in istud sacrarium præbuerunt.

Eredeti

A keresztény filozófusok Mózes írásairól úgy vélekednek, hogy Mózes széles körben elterjedt régi énekekből és titkos tartalmú hieroglifákból merített, ezeket a szóban és hieroglifaként terjesztett szövegeket régiségek gyanánt összegyűjtötte és bizonyos rendbe illesztette. Ezekhez aztán hozzáadta az életében történeteket, amelyeket bírói és törvényadói tekintélyével megőrzött, s amelyeket az idő előrehaladtával újjakkal egészített ki. Két olyan részről van emlékezet, amelyeket a Teremtés könyve első 11 részének összeállításakor írt le. Ezt a két részletet két ének őrizte meg, s ő ezeket úgy egyesítette, hogy eltérések esetében mindkettőt fölvette. Ezzel magyarázható, hogy az így kialakított szövegben felváltva szerepel a Jehova és az Elohim elnevezés. Ez különösen gyakran fordul elő a világ és az ember teremtéséről, illetve az özönvízről szóló egységekben. Lásd a Teremtés könyve V. 1. és 26. versét, valamint a II. 1. versét. Ezek a tőle ránk maradt beszámolók hosszú ideig megmagyarázhatatlanok voltak, de az új fizikai felfedezések és az új vizsgálati megfigyelések világossá teszik ezt a szent dolgot.

Ezen *d.* betű alatt feladatott vádpont egybe vettve az én *prælectió*mban lévő kitételekkel egy újabb jele a feladó és vádló *secretarius* úr egyenességének. S hát ezen *deák* nyelven írt *critica observatio*, s annak minden *elementuma* olyan értelemben vétethetik-e, mint ennek magyar kitétele elé adatott? Hol vagyon a *deák* kitételben régi mesékről emlékezet? Hol vagyon *poétai költemény*? Melyik *deák* kitétel emlékezik az itt elé fordulandó dolgokról, mint közönséges hit tárgyairól. Szabad-e azon dolgokban, melyekben becsület, élet vagyon, sőt minden valamivel csak bírhat egy halandó veszedelemben forog, egy ilyen lelkiismeret ellen való *travestálást* tenni? Aki efféle merészel *vetemedni* milyen *charakterről* mutat *csalhatatlan bizonyágot*. Ítélje meg ezt a *részrehajlást* nem szenvedhető *egyenesség!*

Amit pedig az alább feljegyzett *deák textus* szerint, melynek *originálját* itten *sub Lit B. adnectálom*, ennyit jelentenek a mai időben minden *valláson* lévő *teológusok*, *exegéták* és *philosophusok* értelme szerint és azok *vélekedéseikkel* *megegyezőleg* tanítottam, még pedig nem *gyermek*eknek, nem *éretlen* eszű, hanem a *feladónál*, ha így *gondolkozik*, sokkal *érettebb* eszű, nem pedig *öt esztendő*s *tógás deák tanítványaimnak*.

És jóllehet én Mózes próféta 1 Teremtésről írt könyvéből 11 első részei *exgetico critica prælectióiból* az egész *meggyőződésig* fennebb leírt *vélekedésem*mel *megnyugodva* voltam, annyival is inkább, hogy *Eichhorn göttingai Professorom* *prælectióiból* és *nyomtatásba* is *kiadott*, s meg nem *tiltatott munkáiból*. Azonban jóllehet ezen *Teremtés könyve* 11 első részeinek a fennebb említett *mó-*

don történt compillátásokról meggyőződve voltam azon exegetica Critica pralectióból, melyeket hallgattam, s [tanítványaimnak is] mindazon által publice tanítani tanítványaim számára jegyzésbe kiadni bátorkodtam míg Tisztelendő Szabó János erdélyi katolikus papnak ezen munkája: A természet és a Szentírás szavaiból, sub titulo imprimatur Mártonfi, világosságra nem jött, melyben pag. 88. tanításom fő propositiója szóról szóra meg vagyon, confer pag. 82. egyéb aránt notatásomban a citációk megláttathatnak. Adnektálok az Eichhorn Professzorom pralectiója béli citátumaimot avégre, hogy azon 11 rész, melyet a dokumentumokból compillátatnak lenni említett versekre szeparáltatva az erre szolgáló okok elé adásával együtt megnézethessenek pag. 9., hogy régi tudósításokból szedegettettek össze, pag. 11. a nevezetesebb tudósok ezen értelemben kik, p. 21. hogy több különös dokumentumokból szedegettettek, p. 23. hogy két bizonyos magányos dokumentumokból, p. 24–25. hogy a Jehova és Elohim dokumentumából [...], p. 26. a két dokumentum külön választása.

Sub c.

Notandum. Tudom én azt, hogy ami nékem convinceus argumentum, nem következik, hogy mindenre olyan, azért csak pro assecuratione, hogy ebben szavamnak állok és hibát nem esmérek, azért jegyzem.

Hogy hasznos kritikát írtam annak megmutatására, hogy a Mózes írásait históriának teljességgel nem lehet tartani, sem toldott-foldott poétai munkának.

A feladott vád ezen részében abban áll az újabb igazságtalan criminatio, hogy azt, amit én és minden vallású keresztény kritikusok a Teremtésről írt könyv 11 első részeiről mondtam, és precízen ki is írtam, azt Mózes minden írásaira álnokul kiterjeszti, és hogy toldott-foldott poétai munkának mondja.

Ezekből a feladó úrnak rossz szívéen kívül tudatlansága is világosra jó azon részben, hogy az emberi nem csecsemő kori nyelvét, mely minden nemzeteknél poétika, nem próza, nem isméri, hogy lehet azt, amit én világosan így kiteszek fragmenta e quibus potiorum partem collectionum in primis undecim capitibus [deceptis] contentarum) et melyet descripsit, *(olyan részletek amelyekből a 11. fejezet tartalmának nagy részét merítette és amelyet leírt)* ezen kicsiny részt a Mózes minden írásaira kiterjeszteni? S hogy lehet az eredeti poetica nyelvet, mely olyan együgyű igaz és sincera, amilyen ártatlan a lélek és az érzés, amely azonban szól [hanem, ha ezt a feladó úr esmérni teljességgel nem kívánja], azzal a poetica nyelvel, mely a mesék országában élők tulajdona egyben zavarni, és minthogy ennek operatumai költemények, ezen tulajdonságot annak is tulajdonítani? S en-

nél fogva azt, amivel legtöbbet nyert a genezis fidedignitása éppen megfordítva elfacsart értelemben toldott-földött poétai munkának nevezni?

Ami az úgy nevezett hosszás kritikámot illeti in genere erre mint physicát tanító professzornak semmi szükségem nem volt, de egyszersmint oskola rektora lévén és a régi prædicálásnak azon módján, mely szerint a prædicatiók mindenféle fabulákkal, poétai költeményekkel és ehhez az isteni méltósághoz nem illő kitételekkel meg szokták vala rakattatni, ezen prédikálás módján segíteni kívánván, hogy az egész prédikálás módjában erkölcsi utat mutassak, a költemények kimustráltathassanak és azon kitételek, melyek az Istenről csak emberi módon mondathattak, tisztább értelemben vétethessenek, irtam a criticának III. pontját az első és másodikát a fenn említett 11. caputokban előforduló dolgok aránt, amik nehézségül fordulhatnak elé, azoknak könnyebb és egyenesebb megértésére.

Ami ezek után egy observatióban, de creatione 6 dierum questio és sub titulo Relationum Mosaicarum expositio physica (*a hat nap alatti teremtés kérdéséről szóló feljegyzésben és a Mózesi elbeszélés fizikai magyarázata cím alatt szerepel*) ezekről csak azt kívánom meg jegyeztetni, hogy az elsőben azt erősítettem, hogy creatio 6 dierum spatium assumpta v. consummata si sensu literari intelligatur, Deo est indigna (*a hat nap alatt végzett és befejezett teremtés szószentri értelmezése Istenhez méltatlan*) a másodikban erősítésemnek értelme oly tiszta és [...], hogy egy józanul gondolkodó lélek sincsen, aki ebben hibát találhasson [amidőn a világ teremtéséről minden hibás deliberatiók disputáltak]. Nézetessék meg az egész rész etc. és Szabó János § 11, 22, 23.

Nevezetesen ezen teória első és második levelein, én præscindáltam de origine et ætate telluris primordiali (*összefoglalást adtam a föld őseredetéről és őskoráról*), ez nem tartozik a physicára, hanem az egész dolgot szorítottam erre origo et ætas, status illius in quo tellus actu est, etc. (*eredet, életkor, az a helyzet, amelyben jelenleg mozog, stb.*).

A föld primordialis origójáról Mózes maga is csak ennyit mond: in principio creavit Deus cælum et terram (*kezdetben teremtette Isten az eget és a földet*), több egy szó sincs, s evvel minden contraversias kérdéseket kettévágott valami a földről, kiváló voltárol, vel causalis formáltathatásáról tétethetnék fel in notatis pag. 17. ez után csak a földünkön történt változásokról szól, s ezt képzelteni velünk, de kitételem szerint *revolutive passa tellus divina sapientia velut non novus reperitur (egy hatalmas megrázkódtatás következtében a földre nem tekinthetünk új dologként)*.

Sub *e*. Ugyanazon gyermek ifjaknak, hogy az Ézsaiás próféta könyve III. részének 12. s következő verseiben az angyalok esete, vagyis égből lett hányattatások valósággal nem egyebek, hanem a csillagok lemenetelének és a nap feljöttének lefestése, és hogy az angyalok és ördögök nevezetén viszont csak csillagokat kellene érteni.

Ezen *e*. betű alatt feladatott vád viszont nem képzelhető, honnét és miből vettetett, és hogy lehetséges, hogy egy becsületes ember valaki ellen tulajdon írásait így félre magyarázza. Az én jegyzéseim ezekről extractu, melyet mind azon által küldök in originalibus sub *d*.

De Origine constellationum cælestium

1. Observatus cælestium corporum regularis motus in usum vitæ communis est convertus. Hinc mensura diei, mensis, septimanarum et anni.

2. Discrimen vicissitudinis caloris, frigoris etc. perattentos fecit homines ad annis tempestates, quare ut vicissitudinum exordia cognoscere valerent, observare debebant stellas situ et positione in earundem exordio soli proximiores, quæ observationes in certis locis personis religiosis sunt concreditæ et quod memoriæ consuleretur carminibus decantatæ, hinc speciem cœperunt habere religiosarum ceremoniarum.

3. Primi observatores his observatis utebantur velut nos pro calendario, stellis observatis propria in nomina indiderunt, proximas sibi stellas observatas sub certis figuris consocratus repræsentabant, et hæc est prima constellationum cælestium origo.

4. Ut observationes in usum seræ posteritatis retineri possunt, ob defectum literarum hyeroglyphice adnotabant u.e. statum solis infra horisontem indicabant ad pictionem Luciferi (Hajnal csillag), in forma viri stantis et stellam gerentis, statum vero supra horisontem depictione Luciferi sed inverse capita deorsum quasi ruentis.

5. Post epochum inventionis scripturæ per literas hyeroglyphicas has observationes ponere desierunt, sed notata et observata literis consignabantur. Mox observationum hyeroglyphicarum finis, usus et verus, sensus non cæpit intelligi, imo omnia scripta hyeroglyphica ita cœperunt spectari velut realia factorum antecedaneorum monumenta atque velut abscondita sacrorum mysteriorum arcana venerabantur.

Pœtæ primi nascentis literaturæ fautores et patres hæc scripta hyeroglyphica explicaturi fabulis vestiere, e stellis hoc vel illo hemisphærio depictis finxerunt deos, illis in res mondanas et actiones, mortalium influxum attribuunt, quasi mundum reagent. Quibus supertitio plebis facile subscripsit, hinc et origo

astrologiæ et multa intelligi possunt, v.c. quod omnes planetæ sua nomina habeant a diis Grecorum et Romanorum, quod in nostris calendariis pro quovis anno hodiernum certas planeta regens assignetur quod duo hemisphæria diurnum et nocturnum sibi opposita et hieroglyphice depicta mox sensum moralem vel etiam politicum aquisitionem item Quoad Phosphorum obliti depictionis hieroglyphicæ veri sensus putabant et credebant duplicem illam ejus depictionem esse reale monumentum [...] eiusdem quasi idem Princeps Angelorum sub tenebrarum una cum sequatibus ob superbiam quod soli simillimus vellet fieri, dejectus esset. Vide historiam Luciferi Esai Cap. 14 v. 12, 13, 14.

Az égitestek együttállásának eredetéről

1. Az égitestek szabályszerű mozgásának megfigyelését felhasználták a mindennapi életben. Ez történet a nap, a hónap, a hét és az év mértékének meghatározásakor.

2. A meleg és a hideg váltakozása figyelmessé tett őket az év időszakaira, így aztán mivel meg akarták határozni a változások kezdetét, meg kellett figyelniük a csillagok helyzetét és állását, továbbá azt, hogy melyik feljövetele esik közelebb a napéhoz, és ezeket a megfigyeléseket bizonyos helyeken a vallás embereire bízták, akik hogy megmaradjanak az emlékezetben, tartalmukat énekekben rögzítették, s ez lett a forrása a vallási szertartásoknak.

3. Az első megfigyelők ezeket úgy használták, mint mi a naptárakat, a megfigyelt csillagoknak neveket adtak, s hozzájuk közeli csillagokat bizonyos figurák gyanánt jelenítették meg, s ez lett a kezdete az égitestek állásával való foglalkozásnak.

4. Hogy megfigyeléseiket a késői utókor számára is hasznosíthatóvá tegyék betűk hiányában hieroglifákkal ábrázolták, így a horizonton megjelenő napot (Lucifer Hajnalcsillag) egy a horizonton álló csillagot hozó férfiként, majd pedig fejjel lefelé álló alázuhanóként.

5. A betűírás felfedezése utáni korszakban már nem hieroglifákkal rögzítették megfigyeléseiket, hanem betűk írásával. Így azonban a hieroglifákkal történő megfigyelések célja, használata és valóságos értelme érthetlenné vált, és aztán a hieroglifákkal történő írás jeleit reális létező tények és az elődök tettei gyanánt kezdték értelmezni és szent misztériumok rejtett titkaiként tekintettek rájuk. A megszületőben lévő irodalom költői és támogatói ezeket a hieroglifákhoz illeszthető történetekkel ruházták fel, s az égbolton megjelenő csillagok egyikét vagy másikat isteneknek tekintették, s úgy gondolták, hogy hatással vannak a földi történésekre, befolyást gyakorolnak az emberekre, s mintegy kormányozzák a világot. Ez a babona na-

gyon gyorsan meghódította az egyszerű embereket, s így születhetett meg az asztrológia, s aztán sokan úgy gondolták, hogy a görög és római istenekhez hasonlóan minden csillagnak külön neve van, amint a mai napig naptárainkban egy-egy esztendő egy-egy csillag irányítása alá van véve. Az a vélekedés is megjelent, hogy a nappali és éjjeli égbolt hieroglifikus megjelenítése morális, sőt politikai jelentéssel is bír; továbbá, hogy Phosphorus elfeledett hieroglifikus ábrázolásában a kettősségnek reális jelentése van, s mint angyalok fejedelme gögje következtében taszítottat le a sötétségbe, mivel a naphoz akart hasonló lenni. Lásd Lucifer történetét Ézs. 14/12. 13. 14.

Hogy pedig ezen hierogliphica írások valóságos értelemek elfelejtéséből több ilyenén magyarázatok is löttének Zendavesta vagy Zend-Avestából Zoroasternek azon vélekedését említettem, mely szerint ő kettő istent tanított. Duo sunt dii, bonus unus, malus alter, ille Oromase, hic Ahriman dictus, illi regnum lucis, hujus tenebrarum etc. (Két isten van, az egyik jó, a másik gonosz, az egyik neve Oromase, a másiké Ahrimam, az egyiké a fény országa, a másiké a sötétségé.) Ezekről ő azt tanította, hogy minden jó az elsőtől, minden gonosz az utolsótól származik, s hogy a jó isten a tiszta világosságból született, a gonosz isten pedig a sötétségből, és hogy ezek szüntelen egymással vetélkednének etc. Minek utána ezen vélekedéseknek az égi 48 konstellációk hierogliphica lefestéseiből lett eredetek, annak megmutatására, hogy azon írások, vagyis hierogliphica descriptiók valóságos értelme nem tudásából mik és minemű vélekedések formáltattak, így jő be ezen egybe követéssel: ex his colligi potest quod his dies, ætas, sol vel lux, ignis vita Deus pro synonymis habebantur. Eodem modo opposita horum: nox, hyems, tenebræ frigus mors diabolus perinde spectabantur ut synonymæ. (Ezekből arra következtetésre lehet jutni, hogy egyfelől a nappal, nyár, nap, vagy fény, élet isten, másfelől pedig továbbá az éj, tél, sötétség, hidegség, halál, ördög szavak szinonimaknak tekinthetők.)

Mind ezen előre bocsáttattakból ki az, aki ellenem sub e. lévő vádot az én tulajdon írásimból ki hozhassa? Hol tészek én emlékezetet, hogy az angyalokon és ördögökön csak csillagokat kellenék érteni? Vajon ezen kitétel: utabant et credebant quasi Princeps Angelorum (úgy vélték és hitték, hogy az angyalok fejedelme) nem elég világosan mutatja-é, hogy az előadó dolgot magamévá nem tettem, hogy pedig ezen név Lucifer és az história a felfuvalkodott babyloniai királyra applikáltatott a próféta által [csaknem szórul szóra ezen jegyzés ott vagyon] a citált locust említettem, de kérdés alatt vagyon a dolog ma is úgy volt ez előtt is, hogy vajon akart-e a próféta itt az ördögök esetéről szólni vagy nem?

Ami pedig az *f.* alatti oppositumok synonymáit illeti, e' szót vagy reflexiót se érdemel, mert a *præmissák*, melyekből folyt vagy lehozatik elég nyilván megmutatják, hogy bolondoskodás és kábultság nélkül nem lehet csak képzelni is, hogy azt én tanítottam. A hibás vélekedések eredetének megmutatója nem azt teszi, hogy az ezt megmutató magáévá tette azon vélekedést, hanem azt, hogy megcáfolta.

Reflectiones meæ ad puncta in Protestationem Lazarianam expressa, et quedam documenta originato ad facti speciorum inpertinentia.

Körmöczi János püspök észrevételei azon vádakra, melyeket emelt ellene gub. secretarius Lázár János (a Lázár István unitárius püspök fia).

NB. Ez az ügy elbékéltetett, lásd *Protoc.*